П 216.2
Р 93
4 9663

Русо

ЗА ОБЩЕСТВЕНИЯ ДОГОВОР

PK1396/00152

БИБЛИОТЕКА
ПАНДЕКТИ

Издателство

„Л И К“

БИБЛИОТЕКА

ПАНДЕКТИ

№3

Под общата редакция
на
Иван Колев

ЛИК

Русо

ЗА ОБЩЕСТВЕНИЯ ДОГОВОР

Превод от френски
Донка Меламед

Висш педагогически институт
БИБЛИОТЕКА
Шумен

"ЛИК"
София
1996

49663
316.322
Ф 316.32
Р93

© Донка Меламед, превод
© Издателство ЛИК, 1996

ISBN 954-607-051-3

Предупреждение

Този малък трактат е извлечен от един по-обширен труд, който започнах някога, без да се съобразя със силите си, и изоставих отдавна. От различните откъси, които можеха да бъдат измъкнати от написаното, този е най-значителният и ми се стори най-малко недостоен да бъде предложен на публиката. Останалото вече не съществува.

foederis aeguas
Dicamus leges.
Enéide XI[1]

Книга първа

Искам да проуча дали в обществения ред може да има някакво законно и сигурно правило за управляване[2], като вземем хората такива, каквито са, и законите такива, каквито могат да бъдат. Ще се опитам в хода на това проучване винаги да свързвам това, което правото разрешава, с онова, което интересът предписва, така че справедливостта и ползата да не бъдат разделяни една от друга[3].

Навлизам в материята, без да доказвам значението на темата. Ще ме попитат дали съм законодател или владетел, та пиша за политиката. Отговарям, че не и именно затова пиша за политиката. Ако бях владетел или законодател, не бих си губил времето да казвам какво трябва да се прави; бих го правил или бих си мълчал.

Роден съм като гражданин на свободна държава и член на суверена[4] и колкото и слабо да е влиянието на моя глас върху хода на обществените работи, правото на гласуване е достатъчно, за да ми наложи задължението да си ги изясня. Щастлив съм, че колчем размишлявам върху различните управления, в своите проучвания винаги намирам нови причини, за да обичам управлението на моята страна!

Глава първа

Предмет на тази първа книга

Човекът се ражда свободен, а навсякъде е в окови. Някой може да се смята господар на другите, а сам е роб повече от тях. Как е станала тази промяна? Не зная. Какво може да я узакони? Мисля, че мога да реша този въпрос.

Ако имах предвид само силата и произтичащия от нея резултат, бих казал: "Дотогава, докато един народ е принуден да

се подчинява и се подчинява, той постъпва добре; веднага щом бъде в състояние да свали ярема и го сваля, той постъпва още по-добре; защото, като си възвръща свободата по силата на същото право, което му я е похитило, той или има основание да си я възстанови, или другите не са имали основание да му я отнемат." Но общественият ред е свещено право, което служи за основа на всички останали. Това право обаче не идва от природата; значи то почива на споразумения. Работата е да се разбере какви са тези споразумения. Преди да стигна до този въпрос, трябва да обоснова това, което току-що заявих.

Глава втора

За първите общества

Най-старото и единствено природно общество е семейството. Но и там децата остават свързани с бащата само дотогава, докато имат нужда от него, за да се опазят. Щом тази нужда престане да действа, природната връзка се разпада. Децата, освободени от послушанието, което са дължали на бащата, бащата, освободен от грижите, които е дължал на децата, стават еднакво независими. И ако продължават да бъдат свързани, това ще бъде вече не по силата на природата, а по своя воля, и самото семейство се задържа само по споразумение.

Тази обща свобода е последица от природата на човека. Негов пръв закон е да бди за своето самосъхранение. Първите му грижи са грижите, които дължи на себе си; и щом встъпи в зряла възраст, става сам свой господар, тъй като единствен той преценява начините за своето опазване.

Така че семейството е, ако щете, първият образец на политическите общества: водачът е подобие на бащата, народът – на децата, и тъй като всички се раждат равни и свободни, те отчуждават свободата си само когато имат полза от това. Цялата разлика е там, че в семейството обичта на бащата към децата го възнаграждава за грижите, които полага за тях, докато в държавата удоволствието да заповядва заменя обичта, която владетелят не изпитва към своите народи.

Гроциус[5] отрича, че всяка човешка власт се учредява в полза на управляваните: като пример той сочи робството. Да извлича правото от факта, такъв е обичайният ход на неговите разсъждения*. Тук методът би могъл да бъде по-последователен, но не и по-изгоден за тираните.

Така че според Гроциус съмнително е дали човешкият род принадлежи на стотина души, или тези стотина души принадлежат на човешкия род, в цялата си книга обаче той клони към първото становище: така мисли и Хобс[6]. Ето как човешкият вид бива разделен на стада добитък и всяко едно от тях си има водач, който го пази, за да го разкъса.

Тъй както овчарят по природа стои по-високо от стадото, човешките пастири в качеството си на вождове също стоят по природа по-високо от своите народи. Така разсъждава, както съобщава Филон[7], император Калигула; тръгвайки от тази аналогия, той без особена трудност заключава, че царете са богове или че народите са скотове.

Разсъжденията на Калигула са същите като тези на Хобс и на Гроциус. Преди всички тях Аристотел също беше казал, че хората не са равни по природа и че едни се раждат, за да бъдат роби, а другите, за да господстват.

Аристотел е бил прав; но той е вземал следствието за причина. Всеки роден в робство човек се ражда за робство, това е съвършено сигурно. Робите губят всичко в своите окови, включително и желанието да се измъкнат от тях; те обичат робството си така, както спътниците на Одисей[8] обикнали своето животинско състояние**. Ако следователно има роби по природа, то

---

* "Учените проучвания върху общественото право често пъти са само история на миналите злоупотреби; и съвсем неуместно е упорството, с което някои задълбочават в тях." (*Traité des intérêts de la Fr. avec ses voisins* маркиз д'Аржансон, отпечатано при Рей, в Амстердам.) Тъкмо това прави Гроциус. *Бел. на Русо*

** Вж. един малък трактат на Плутарх, озаглавен *За разума на безслове сните*. – *Бел. на Русо.*

е, защото е имало роби против природата. Силата е създала първите роби, малодушието им ги е увековечило.

Не казвам нищо за цар Адам и за император Ной[9], баща на трима велики монарси, които си поделили света, както направили децата на Сатурн[10], които някои отъждествяват с тях. Надявам се, че ще ми бъдат благодарни за тази сдържаност; защото като пряк потомък на един от тези владетели и може би на старшото крило – отде да зная дали след проверка на документите няма да се окажа законен цар на човешкия род? Така или иначе не можем да не се съгласим, че Адам е бил господар на света, както Робинзон на своя остров дотогава, докато е бил единствен негов обитател; и голямото удобство на тази империя е било в това, че монархът, сигурен за своя трон, нямал причини да се страхува ни от бунтове, ни от войни, ни от заговорници.

Глава трета

За правото на по-силния

По-силният никога не е достатъчно силен, за да бъде винаги господар, ако не превърне силата си в право и послушанието в задължение. Оттук и правото на по-силния: наричано право наглед с ирония, а в действителност издигнато в принцип. Но кога най-после ще ни обяснят тази дума? Силата е физическа мощ; не виждам какъв морал може да следва от нейните действия. Отстъплението пред силата е акт на необходимост, не на воля; или в краен случай – акт на благоразумие. В какъв смисъл може да бъде то задължение?

Да допуснем за момент, че това така наречено право съществува. Твърдя, че от него следва само необяснима бъркотия. Защото в момента, в който приемем, че силата създава право, последицата се изменя заедно с причината; всяка сила, която надвие предходната, наследява и нейното право. В момента, в който можеш да не се подчиниш безнаказано, можеш

да го сториш законно и щом по-силният е винаги прав, цялата работа е да направиш така, че да бъдеш по-силният. Но какво представлява едно право, което загива, щом силата престане да действа? Ако трябва да се подчиняваш насила, няма защо да се подчиняваш по задължение, а щом не си принуден да се подчиняваш, вече не си и задължен да го правиш. Явно е, че думата право не прибавя нищо към силата; тук тя не значи абсолютно нищо.

Подчинявайте се на властите. Ако това значи: отстъпвайте пред силата, препоръката е добра, но излишна; гарантирам, че тя никога няма да бъде нарушена. Всяка власт е от бога[11], признавам, но и всяка болест е от него. Значи ли това, че е забранено да се вика лекар? Да речем, че разбойник ме изненада в гората: аз трябва насила да дам кесията си, но ако успея да я скрия, нима по съвест съм задължен да я дам? Защото в края на краищата пистолетът, който той държи, също е власт.

Така че нека се съгласим – сила право не създава и човек е длъжен да се подчинява само на законните власти. И ние отново се изправяме пред моя първоначален въпрос.

Глава четвърта

За робството

Щом никой човек няма природна власт над своя себеподобен и щом силата не създава никакво право, значи че за основа на всяка законна власт между хората остават споразуменията.

Ако частно лице, казва Гроциус, може да отчужди своята свобода и да стане роб на един господар, защо цял народ да не може да отчужди свободата си и да стане поданик на един цар? Тук има доста двусмислени думи, които се нуждаят от обяснение; но нека се ограничим с думата отчуждавам. Отчуждавам (aliener) означава давам или продавам. Когато един човек става роб другиму, той не се дава, той се продава, най-малкото срещу своето препитание; а срещу какво се продава един на-

род? Царят не само не осигурява на своите поданици тяхното препитание – напротив, той изцяло извлича своето от тях, а, както казва Рабле, цар не живее с малко. Значи поданиците дават личността си, при условие че ще им вземат и имуществото? Не виждам какво им остава да пазят за себе си.

Някои ще кажат, че деспотът осигурява на своите поданици гражданско спокойствие. Така да бъде; но какво печелят те от това, щом войните, които им докарва неговото честолюбие, щом ненаситната му алчност, щом притесненията на неговите управници ги съсипват повече от собствените им раздори? Какво печелят те, щом самото това спокойствие е едно от техните нещастия? Спокойно се живее и в тъмниците; нима това е достатъчно, за да се чувства човек добре там? Гърците, затворени в пещерата на Циклоп, живеели спокойно, чакайки реда си да бъдат изядени[12].

Да се казва, че човек дава себе си даром, е нещо абсурдно и непонятно; подобен акт е незаконен и недействителен поради самия факт, че оня, който го извършва, не е с всичкия си. Да се казва същото за цял народ, означава да се предположи един народ от луди: лудостта не създава право.

Дори да можеше всеки да отчужди себе си, той не може да отчуждава децата си; те се раждат човеци и свободни; тяхната свобода принадлежи тям, никой друг освен тях самите няма право да разполага с нея. Преди да стигнат до зряла възраст, бащата може от тяхно име да поставя условия с оглед тяхното опазване, тяхното добруване; но не и да ги дава безвъзвратно и безусловно; защото подобен дар е в разрез с целите на природата и превишава бащинските права. За да бъде прочее едно неограничено управление законно, би трябвало при всяко ново поколение народът да бъде властен да го приема или да го отхвърля: но в такъв случай това управление вече няма да бъде неограничено.

Да се откажеш от свободата си, означава да се откажеш от качеството си на човек, от правата, които това качество ти дава, дори от задълженията си. Никакво обезщетение не може да

получи онзи, който се отказва от всичко. Подобен отказ е несъвместим с природата на човека и да му се отнеме изцяло свободата на волята, значи да се отнеме всякаква нравствена стойност на неговите деяния. Изобщо безсмислено и противоречиво е такова споразумение, което отрежда на едната страна абсолютна власт, а на другата – безпределно подчинение. Не е ли ясно, че с нищо не си задължен пред оногова, от когото имаш право да изискваш всичко, и това условие без равностойност, без взаимност не прави ли само по себе си подобен акт недействителен? Защото какви права би могъл да има моят роб спрямо мен, след като всичко, което той има, ми принадлежи и неговото право е мое, а моето право спрямо самия мен е дума без всякакъв смисъл?

Гроциус и другите извличат от войната друго обяснение за произхода на така нареченото право на робство. Тъй като според тях победителят имал право да убие победения, последният може да откупи живота си срещу своята свобода; споразумение толкова по-законно, като се има предвид, че било в интереса и на двете страни.

Ясно е обаче, че това мнимо право да се убиват победените под никаква форма не произтича от състоянието на война. По силата на простия факт, че хората, живеещи в своята първобитна независимост, не са обвързани с достатъчно постоянни отношения, та да възниква между тях състояние на война или на мир, те съвсем не са врагове по природа. Войната възниква от отношението между нещата, а не между хората, и тъй като положението на война не може да се роди от простите лични отношения, а само от вещественте връзки, частна война или война на човек срещу човек не може да съществува нито в природното състояние, където няма постоянна собственост, нито в общественото състояние, при което всичко е подвластно на законите.

Сбиванията между частни лица, дуелите, спречкванията са отделни деяния, а не състояние; що се отнася до частните войни, разрешени от законодателството на Луи IX, крал на

Франция, и отменени с Божия мир[13] – те представляват злоупотреби на феодалната власт, най-абсурдната система, която някога е съществувала, противоречаща на принципите на природното право и на всяко добро управление (politie)[14].

Така че войната не е отношение на човек към човека, а отношение на държава към държава, при което частните лица стават врагове случайно, не като хора и дори не като граждани*, а като войници; не като членове на отечеството, а като негови защитници. И въобще всяка държава може да има за неприятели само други държави, но не и хора, тъй като между различни по природа неща не може да се установи никакво действително отношение.

Нещо повече, този принцип съответства на принципите, установени открай време, и на постоянната практика у всички цивилизовани народи (peuples polices). Обявяването на война е предупреждение не толкова към властите, колкото към техните поданици. Чужденецът, бил той крал, частно лице или народ, който краде, убива или задържа чужди поданици, без да е обявил война на владетеля, не е неприятел, той е разбойник. Дори в разгара на войната един справедлив владетел наистина заграбва във вражеската страна всичко, което е обществена собственост, но уважава личността и имуществата на частните лица; уважава правата, върху които са изградени и неговите собствени права. Тъй като краят на войната означава унищо-

* Бележка, прибавена към изданието от 1782 г.: "Римляните, които по-добре от всеки друг народ в света са разбирали и уважавали правото на война, стигат в своята придирчивост дотам, че на римските граждани не било разрешено да служат като доброволци, ако изрично не се обвържат да воюват, и то срещу противник, посочен поименно. Един легион, в който синът на Катон правел първите си бойни стъпки под командуването на Попилиус, бил преустроен. Тогава Катон-баща писал на Попилиус, че ако той иска синът му да продължи да служи при него, трябва да го накара отново да положи военна клетва, тъй като първата му клетва е обезсилена и той не може повече да се сражава с неприятеля. И същият Катон писал на сина си да внимава и в никакъв случай да не влиза в бой, преди да е положил нова клетва. Зная, че могат да ми противопоставят обсадата на Клузиум[15] и други частни случаи, но аз говоря за закони, за практика. Римляните най-рядко са нарушавали своите закони и единствено при тях те били толкова добри." – *Бел. на Русо.*

жаването на вражеската държава, правото да бъдат убивани нейните защитници важи дотогава, докато те държат оръжие в ръка; но щом те сложат оръжието и се предадат, с което престават да бъдат неприятели или оръдия на неприятеля, те отново стават просто човеци и никой вече няма права над живота им. Има случаи, когато държавата може да бъде унищожена, без да бъде убит нито един от нейните членове: войната обаче не дава никакво друго право освен онова, което е необходимо за нейната цел. Това не са принципите на Гроциус; те не се основават върху авторитета на разни поети, а произтичат от природата на нещата и се основават на разума.

Що се отнася до правото на завоевание, неговата единствена обоснованост е законът на по-силния. Щом войната не дава на победителя право да изколи победените народи, то едно право, което той не притежава, не може да обоснове правото да ги заробва. Имаш право да убиваш врага само тогава, когато не можеш да го заробиш; следователно правото да заробиш врага не произтича от правото да го убиеш: така че да го накараш да си откупи живота, върху който нямаш никакво право, с цената на свободата си, е размяна несправедлива. Нима не е ясно, че когато обосноваваме правото над живота и смъртта с правото на заробване, а правото на заробване с правото над живота и смъртта, изпадаме в порочен кръг.

Дори да допуснем страшното право да се избива всичко, аз твърдя, че робът, пленен по време на война, или един завладян народ нямат към своя господар никакви други задължения, освен да му се подчиняват дотолкова, доколкото той ги принуждава да вършат това. Победителят съвсем не подарява живота на победения, когато взема срещу него замяна: вместо да го убива без полза, той го убива изгодно за себе си. Така че той не само не е придобил над него някаква власт, свързана със силата, но състоянието на война между тях продължава, както и преди, самите им отношения са резултат на това състояние и прилагане на правото на война не предполага никакъв мирен договор. Те са сключили споразумение; така да бъ-

де: но това споразумение не само не премахва състоянието на война, а предполага неговото продължаване.

И така, от която и страна да разглеждаме нещата, правото на робство е недействително не само защото е незаконно, но защото е абсурдно и не означава нищо. Думите робство и право си противоречат, те взаимно се изключват. Дали ще бъдат казани от човек на човека, или от човек на цял народ, винаги еднакво безсмислено ще звучат думите: аз сключвам с тебе споразумение, което е изцяло в твоя вреда и изцяло в моя полза. И ще го спазвам дотогава, докато ми харесва, и ти ще го спазваш дотогава, докато ми харесва.

Глава пета

За това, че винаги трябва да се връщаме към едно първоначално споразумение

Дори да се съгласях с всичко, което отрекох досега, привържениците на деспотизма пак не биха спечелили много от това. Винаги ще има голяма разлика между това да подчиниш множество и да ръководиш общество. Ако един-единствен човек постепенно зароби пръснати тук и там хора, колкото и многобройни да са те, аз виждам в случая само господар и роби, а съвсем не народ и неговия ръководител; това е, ако щете, струпване на хор (agrégation), но не и сдружение (association); тук няма нито обществено благо, нито политическо тяло. Дори да покори половината свят, такъв човек си остава частно лице; отделен от интересите на другите, неговият интерес си остава частен интерес. Ако същият този човек внезапно загине, след него империята му остава пръсната и без връзка, както дъбът, след като изгори, се разпада и превръща в купчина пепел.

Един народ, казва Гроциус, може сам да се даде на някой цар. Според Гроциус излиза, че народът е народ, преди още да се е дал на царя. Но самото това отдаване е граждански акт, той предполага обществено обсъждане. Така че преди да разгледаме акта, чрез който даден народ си избира цар, би било добре да разгледаме акта, чрез който народът става народ, тъй като този акт по необходимост предхожда другия, той е истинската основа на обществото.

И действително, ако нямаше предварително споразумение (condition), освен ако изборът е бил единодушен, в какво би се изразило задължението на малцинството да се подчинява на избора на мнозинството и откъде-накъде сто души, които искат един господар, ще имат право да гласуват за десетимата, които не искат никакъв господар? Законът за мнозинството на гласовете сам по себе си е споразумение и предполага поне веднъж наличието на единодушие.

Глава шеста

За общественото съглашение

Представям си хората, стигнали до етапа, когато пречките, възпрепятстващи тяхното запазване в природно състояние, със своето противодействие взимат връх над силите, които всеки индивид може да употреби, за да се задържи в това състояние. Тогава първобитното състояние не може повече да продължава и човешкият род би загинал, ако не бе променил своя начин на съществуване.

Тъй като обаче хората не могат да създават нови сили, а могат само да обединяват и да ръководят съществуващите, те нямат вече друг начин да се съхранят, освен като се съберат и образуват сбор от сили, способен да надвие съпротивата, като пускат тези сили в ход чрез един само двигател и ги карат да действат съгласувано.

Този сбор от сили може да се роди само от съвместното участие на много хора: но тъй като силата и свободата на всеки човек са първите оръдия за собственото му опазване, би ли могъл той да ги отдаде, без да си навреди, без да занемари

грижите, които дължи на себе си? С оглед на моята тема тази трудност може да се изрази по следния начин:

"Да се намери форма на съдружие, която да защитава и закриля с цялата обща сила личността и имота на всеки член на съдружието и чрез която всеки се обединява с всички, но слуша себе си и остава свободен, както преди." Този е основният проблем, който общественият договор разрешава.

Клаузите на този договор са до такава степен определени от природата на самия акт, че и най-малката промяна би ги направила излишни и без въздействие; така че, макар може би никога да не са били изрично провъзгласявани, навсякъде те са едни и същи, навсякъде се приемат и признават негласно; до момента, в който обществото съглашение бъде нарушено и всеки си възвърне първоначалните права и възстанови природната си свобода, загубвайки договорната свобода, заради която се е отказал от природата.

Естествено, всички клаузи се свеждат до една-единствена, а именно: пълното отчуждаване на всеки член на съдружието с всичките му права в полза на цялата общност. Защото, първо – тъй като всеки се дава изцяло, условието е еднакво за всички; а щом условието е еднакво за всички, никой няма интерес да го прави тежко за другите.

Нещо повече – тъй като отчуждаването е безрезервно, съюзът е толкова съвършен, колкото изобщо може да бъде, и нито един член на съдружието няма какво повече да иска; защото ако частните лица запазеха някакви права, при липсата на едно общо висшестоящо лице, което да отсъжда между тях и другите, всеки би бил в известно отношение сам съдия на себе си и скоро би започнал да се домогва до това право във всяко отношение – тогава природното състояние би продължило и съдружието неизбежно би станало тиранично или излишно.

Най-после, тъй като всеки дава себе си на всички, той не се дава никому; и понеже всеки ще има върху всеки друг член на съдружието същото право, което сам му е отстъпил над себе си, всеки печели равностойността на всичко, което губи, и повече сила, за да опази онова, което има.

Така че очистим ли общественото съглашение от онова, което не е негова същност, ще видим, че то се свежда до следното: всеки един от нас влага в съдружието своята личност и цялата си мощ под върховното ръководство на общата воля; и всички ние като цяло възприемаме всеки член като неделима част от цялото.

И веднага на мястото на частната личност, на отделния договарящ, този акт за съдружие създава едно морално и колективно тяло, съставено от толкова членове, колкото гласа има общото събрание, което със същия този акт получава своето единство, своето общо аз, своя живот и воля. Тази обществена личност, възникнала от обединяването на всички останали, някога се е наричала град (cité)*,а днес носи името република или политическо тяло; когато то е пасивно, членовете му го наричат държава, когато е активно – суверен, когато го сравняват с подобните нему – власт. Що се отнася до членовете на съдружието, те възприемат колективното име народ, а поотделно се наричат граждани в качеството си на участници в суверенната власт и поданици – като подчинени на законите на Държавата. Но тези термини често се смесват и се употребяват един вместо друг; достатъчно е да умееш да ги различаваш, когато са употребени с необходимата точност[17].

---

* Истинският смисъл на тази дума почти изцяло се е заличил у съвременните хора; повечето от тях наричат град селището, а жителите му – граждани (citoyens). Те не знаят, че къщите правят селището, но гражданите правят "града". Тази грешка на времето струва скъпо на картагенците. Никъде не съм чел поданиците на някой владетел да бъдат наричани cives, дори не и в древността при македонците, нито в наши дни при англичаните, макар че те са по-близо до свободата от всички други. Единствени французите твърде свойски наричат себе си "граждани", защото, както личи от техните речници, те изобщо нямат представа за истинския смисъл на термина, иначе, присвоявайки си незаконно това име, те биха се провинили в обида срещу величеството: при тях това име изразява не право, а добродетел. Когато Боден[16] се опита да говори за нашите граждани и буржоа, той направи груба грешка, вземайки едните за другите. Г Д'Аламбер не се излъга в това отношение и в статията *Женева* много ясно разграничи четирите категории (дори пет, ако сметнем обикновените чужденци), съществуващи в нашия град, само две от които съставляват републиката. Никой друг френски автор, доколкото ми е известно, не е разбрал истинския смисъл на думата гражданин. – *Бел. на Русо.*

Глава седма

За суверена

От това определение личи, че актът на сдружаване съдържа взаимно задължение между общността и частните лица и че всеки индивид, договаряйки се, така да се каже, сам със себе си, се задължава двояко, а именно: като член на суверена спрямо частните лица и като член на държавата – спрямо суверена. Но принципът на гражданското право, според който никой не е длъжен да изпълнява задължения, поети към самия себе си, в случая е неприложим; защото има доста голяма разлика между това да се задължиш към себе си или към едно цяло, от което си част.

Трябва да отбележим още, че общественото обсъждане, което може да задължи всички поданици спрямо суверена в резултат на двата различни подхода към всеки един от тях, не може по обратната причина да задължи суверена спрямо самия него и следователно противно на природата на политическото тяло е суверенът сам да си налага закон, който не може да наруши. Тъй като суверенът подхожда към себе си от еднаединствена гледна точка, той се намира в положението на частно лице, което договаря само със себе си; откъдето става ясно, че няма и не може да има какъвто и да било основен закон, задължителен за народното тяло; дори и общественият договор[18]. Което не означава, че това тяло не може да поема спрямо други лица задължения, стига те да не накърняват този договор, защото спрямо чужденеца той се отнася като обикновено същество, като индивид.

Но тъй като политическото тяло или суверенът дължи своето съществуване единствено на светостта на договора, той не може никога да се задължава дори спрямо другите с нещо, което нарушава този първоначален акт, като например да отчуждава част от себе си или да се подчинява на друг суверен. Да

наруши акта, чрез който съществува, би означавало да се самоунищожи, а нищото не произвежда нищо.

Щом множеството се обедини по този начин в едно тяло, не може да се навреди на един от неговите членове, без да бъде засегнато цялото тяло; още по-малко – да се навреди на тялото, без това да се отрази на неговите членове. Ето как и дългът, и интересът задължават еднакво двете договарящи страни да си помагат взаимно и едни и същи хора трябва да се стремят да обединят в тази двойна връзка всички произтичащи от нея предимства.

А понеже суверенът е образуван само от частните лица, които го съставляват, той няма и не може да има интерес, противоположен на техния; следователно суверенната власт няма нужда от поръчител пред поданиците, защото не е възможно тялото да иска да вреди на всички свои членове и ние ще видим по-нататък, че то не може да вреди никому в частност[19]. С факта, че съществува, суверенът винаги е това, което трябва да бъде.

Не така стои обаче въпросът с отношението на поданиците към суверена, защото въпреки общия интерес нищо не му гарантира, че те ще изпълняват поетите задължения, ако той не намери начини да си осигури тяхната вярност.

И наистина всеки индивид може като човек да има своя частна воля, различна или противна на общата воля, която той има като гражданин. Неговият частен интерес може да му говори нещо съвсем различно от общия интерес; неговото абсолютно и по природа независимо съществуване може да го накара да гледа на своето задължение към общото дело като на безвъзмезден принос, чиято загуба няма да навреди на другите толкова, колкото ще натежи на самия него изплащането на това задължение; и гледайки на моралната личност[20], каквато е държавата, като на рожба на разума, защото тя не е човек, той би ползвал гражданските си права, без да иска да изпълнява задълженията си на поданик; една неправда, чието развитие би предизвикало гибелта на политическото тяло.

Така че за да не бъде общественото съглашение празна формалност, то съдържа негласно задължението, което единствено може да вдъхне сила на другите задължения; който откаже да се подчинява на общата воля, ще бъде принуден към това от цялото тяло; което означава само едно – че ще го принудят да бъде свободен; защото такова е условието, което, отдавайки отделния гражданин на родината, го огражда от всякаква лична зависимост; в това условие се крият тайната и двигателят на политическата машина; то единствено придава законна сила на гражданските задължения, които без това биха били абсурдни, тиранични и предмет на най-големи злоупотреби.

Глава осма

За гражданското състояние

Преминаването от природното състояние в гражданско предизвиква у човека твърде забележителна промяна, заменяйки в неговото поведение инстинкта със справедливостта, и придава на постъпките му нравствен характер, какъвто са нямали по-рано. Едва след като гласът на дълга замести физическия подтик, а правото – пожеланието, човекът, който дотогава е гледал само себе си, се вижда принуден да действа въз основа на други принципи и да се съветва със своя разум, преди да послуша наклонностите си. Макар това състояние да го лишава от редица предимства, дадени му от природата, в замяна той спечелва други толкова големи, неговите способности се упражняват и развиват, представите му се разширяват, чувствата му се облагородяват, цялата му душа се възвишава до такава степен, че ако злоупотребите с това ново положение често пъти не го принизяваха под положението, от което е излязъл, той би трябвало непрекъснато да благославя щастливия миг, който го е измъкнал оттам завинаги и от тъпо и ограничено животно го е превърнал в разумно същество и човек.

Да приведем цялата тази равносметка до лесни за сравняване величини. По силата на обществения договор човек губи своята природна свобода и неограниченото право над всичко, което го блазни и което може да постигне; срещу това той печели гражданска свобода и собственост над всичко, което притежава. За да не се заблудим във тези обезщетявания, налага се да правим разлика между природната свобода, чиито единствени граници са силите на индивида, и гражданската свобода, чийто предел е общата воля; между притежанието, произтичащо от употреба на сила или от правото на първонастанилия се, и собствеността, която може да се основава само на надлежно издаден документ.

Освен казаното дотук към придобивките на гражданското състояние би могла да се прибави моралната свобода, която единствена прави човека действително господар на себе си; защото подтикът, който идва само от желанието, е робство, докато подчинението на закона, който човек сам си предписва, е свобода. Но аз прекалено много говорих по този въпрос, а в случая философският смисъл на думата свобода не влиза в моята тема.

Глава девета

За имущественото владение

Когато се образува общността, всеки неин член є дава себе си такъв, какъвто е в момента, заедно с всичките си сили, част от които са притежаваните от него имущества. Не защото посредством този акт притежанието, преминавайки от едни ръце в други, променя своята природа и става собственост в ръцете на суверена; но тъй като силите на гражданската община (града – б. пр.) са несравнимо по-големи от тези на отделната личност, общественото притежание е наистина по-силно и по-неотменимо, без да е по-законно поне по отношение на чужденците. Защото държавата е господар на всички имущества на своите членове по силата на обществения договор, който в

държавата служи за основа на всички права; по отношение на другите страни тя може да бъде такъв господар само с правото на първонастанилия се, което е получила от частните лица.

Правото на първонастанил се, макар да е по-реално от правото на по-силния, става истинско право едва след като бъде установено правото на собственост. Всеки човек естествено има право на всичко, което му е необходимо, но позитивният акт, който го прави собственик на някакво имущество, го изключва от всичко останало. След като неговият дял е обособен, той трябва да се ограничи с него и няма вече никакво право над общото владение. Ето защо всеки човек в обществото (homme civil) уважава правото на първонастанилия се, което е толкова слабо в природното състояние. В това право по-малко уважават онова, което е на другия, отколкото онова, което не е свое собствено.

Общо взето, за да се утвърди върху даден участък земя правото на първонастанилия се, са необходими следните условия. Първо, още никой да не се е заселил на тази земя; второ, да бъде заета само такава част от нея, каквато е необходима за собствено препитание, и на трето място, владението върху нея да се установи не по силата на някаква празна церемония, а чрез труд и обработване – единственият белег на собственост, който при липса на правни документи трябва да бъде зачитан от другите.

И действително, да се даде на нуждата и на труда правото на първонастаняване, нима не означава да се разпростре това право дотам, докъдето може да стигне? Може ли да не се поставят граници на това право? Достатъчно ли е да стъпиш на един общ участък, за да се обявиш веднага за негов господар? Достатъчно ли е да притежаваш необходимата сила, за да отстраниш за известно време другите хора от това място, за да им отнемеш правото да се върнат някога там? Как другояче един човек или един народ може да заграби огромна територия и да лиши от нея целия човешки род освен чрез наказуемо узурпиране, след като този акт отнема на останалите хора мястото за живеене и храните, които природата им дава за общо ползване? Когато Нуньес Балбоа[21] завладял бреговете на Южно море и цяла Южна Америка в името на кастилската корона, това достатъчно основание ли е било, за да бъдат всичките им жители лишени от права над тези земи и всички други владетели в света от достъп до тях? Подобни церемонии са се повтаряли неведнъж, и то доста безпредметно, така че на католическия крал не му оставало нищо друго, освен да завладее наведнъж от своя кабинет цялата вселена, като евентуално впоследствие изключи от своите владения онова, което дотогава е било притежавано от други владетели.

Става ясно как, събрани и допиращи се една до друга, земите на частните лица стават обществена територия и как правото на суверенитет, щом се разпростре от поданиците върху земята, която те заемат, става едновременно действително и лично; а това поставя притежателите в положение на по-голяма зависимост и превръща техните собствени сили в гаранция за верността им. Едно предимство, което древните монарси, изглежда, не са разбрали добре: те се наричали царе на персите, на скитите, на македонците и, изглежда, са виждали в себе си по-скоро вождове на хора, отколкото господари на страни. Днешните по-умело наричат себе си крале на Франция, на Испания, на Англия и пр. Като държат по този начин земята, те са напълно сигурни, че държат и нейните жители.

Своеобразието на това отчуждение е, че като приема имуществата на частните лица, общността не само не ги лишава от тях, но им осигурява и законното притежание, променя узурпацията в истинско право и ползването – в собственост. И тъй като притежателите се смятат пазители на общественото благо, техните права се зачитат от всички членове на държавата и тя ги пази с всичките си сили против чужденеца, и чрез отстъпка, изгодна за обществото, а още повече за самите тях, те си възвръщат, така да се каже, всичко, което са дали. Този парадокс лесно може да се обясни с разликата между правата, които суверенът и собственикът имат върху една и съща земя, както ще видим по-долу.

Може да се случи също така хората да започнат да се обединяват, преди да притежават нещо, и след като завладеят достатъчна за всички земя, да я ползват общо или да си я поделят било по равно, било по размери, установени от суверена. По какъвто и начин да се извърши това приобретяване, правото на всяко частно лице върху неговото собствено парче земя е подчинено винаги на правото на общността над всички, без което не би имало нито здрави обществени връзки, нито реална сила в упражняването на суверенитета.

Ще завърша тази глава и тази книга с една забележка, която трябва да служи като основа на всяка социална система; вместо да унищожава природното равенство, основното съглашение, напротив, заменя с едно морално и законно равенство физическото неравенство, което природата е могла да създаде между хората, и те, макар че могат да бъдат неравни по сила и по ум, стават равни до един чрез съглашение и по право*.

Край на Първа книга

* При лошите управления това равенство е само привидно и илюзорно; то служи единствено за да задържа бедния в неговата нищета и да пази на богатия всичко заграбено. На практика законите винаги са полезни за собствениците и вредни за ония, които нямат нищо. Откъдето следва, че общественото състояние е изгодно за хората само дотолкова, доколкото всички притежават по нещо и никой няма нищо в излишък. – *Бел. на Русо.*

КНИГА ВТОРА

Глава първа

Суверенитетът е неотчуждаем

Първата и най-важна последица от установените по-горе принципи е, че единствена общата воля може да ръководи силите на държавата съобразно с крайната цел на нейното учредяване, а тя е общото благо. Защото ако противоположността между частните интереси е изложила създаването на обществото, единствено съгласуването на същите тези интереси е могло да го направи възможно. Именно общото в тези различни интереси образува социалната връзка; и ако нямаше точка, в която всички интереси да се съгласуват, никое общество не би могло да съществува. А обществото трябва да бъде управлявано единствено въз основа на този общ интерес.

Казвам следователно, че тъй като суверенитетът не е нищо друго освен упражняване на общата воля, той никога не може да бъде отчуждаван и суверенът, който не е нищо друго освен колективно същество, може да бъде представляван само от себе си; властта може да се предава, но не и волята.

И наистина, макар да не е невъзможно частната воля да се съгласува по дадена точка с общата воля, невъзможно е това съгласие да бъде трайно и здраво; защото частната воля по своята природа се стреми към преимуществата, а общата воля – към равенството. Още по-невъзможно е да се намери поръчител за това съгласие, макар че то би трябвало винаги да съществува; това би било плод не на умение, а на случая. Суверенът може наистина да каже: "Сега-засега аз искам това, което иска еди-кой си човек, или поне това, което казва, че иска"; но той не може да каже: "Това, което този човек пожелае утре, ще

го желая и аз"; защото е абсурдно волята сама да си слага вериги за бъдещето и защото от никоя воля не зависи да се съгласи с нещо противно на благото на искащото същество. Така че ако народът просто обещае да се подчинява, с този акт той се разпада, губи качеството си на народ; в момента, в който се появи господар, вече няма суверен и с това политическото тяло престава да съществува.

Това не значи, че нарежданията на управниците не могат да минават за общи воли дотогава, докато суверенът, който е свободен да им се противопостави, не го направи. В такива случаи от общото мълчание трябва да се заключи, че народът е съгласен. Ще обясним това по-нашироко.

Глава втора

Суверенитетът е неделим

По същата причина, по която суверенитетът е неотчуждаем, той е и неделим. Защото волята е обща* или не е; тя е воля на целия народ или на една само негова част. В първия случай, когато бъде изявена, тази воля е акт на суверенитет и има силата на закон; във втория случай тя е само частна воля или административен акт, най-многото – декрет.

Нашите политици [22] обаче, като не могат да разделят принципа на суверенитета, разделят неговия предмет; делят го на сила и на воля, на законодателна и изпълнителна власт, на право на данъци, на правосъдие и на война; на вътрешна администрация и на право да се преговаря с чужбина: ту смесват всички тези части, ту ги разделят; те превръщат суверена във фантастично същество, образувано от прикачени части; все едно че

* За да бъде волята обща, невинаги е необходимо тя да бъде единодушна, но всички гласове трябва да влизат в сметката ѝ; всяко изключение нарушава общия ѝ характер. – *Бел. на Русо*.

съставят човек от няколко тела, едно от които има очи, другото – ръце, третото – крака и нищо повече. Казват, че в Япония фокусниците разсичали пред зрителите на части някое дете; после ги хвърляли във въздуха една след друга и детето падало обратно живо и цяло.

Горе-долу по същия начин постъпват и нашите политици; след като разчленят обществото тяло с достойни за панаир хватки, събират кой знае как отново частите.

Грешката идва от това, че те не са си изработили точни понятия за суверенната власт и вземат за части на тази власт неща, които са само нейна проява. Така например обявяването на война и сключването на мир те разглеждат като актове на суверенност, което не е така; защото всеки един от тези актове не е закон, а само приложение на закона, частен акт, който определя казуса на закона, както ще стане ясно, когато определим смисъла на думата закон.

Проследим ли по същия начин другите разделения, ще установим, че всеки път, когато са смятали суверенитета разделен, тези автори са се лъгали, че правата, които са вземали за части от този суверенитет, са му подчинени до едно и винаги предполагат наличието на върховни воли, които тези права само изпълняват.

Трудно може да се каже каква неяснота е внесла в решенията на специалистите по политическо право тази липса на точност, когато са се опитвали да преценяват съответните права на царете и на народите въз основа на установени от тях принципи. Всеки може да види в гл. III и IV от първата книга на Гроциус[23], как този учен мъж и неговият преводач Барберак се заплитат, затъват в собствените си софизми от страх, че ще кажат прекалено много или пък недостатъчно за своите разбирания и ще сблъскат интереси, които са имали за задача да помиряват. Избягал във Франция, недоволен от своята родина и воден от желанието да се хареса на Луи XIII, комуто посвещава своята книга, Гроциус не пести усилия, за да лиши народите от всичките им права и да облече в тях кралете, влагайки

в това цялото си умение. Такъв навярно е бил и вкусът на Барберак, който посвещава своя превод на английския крал Джордж I. За беда изгонването на Джейкъб II, което той нарича абдикация, го принуждава да бъде внимателен, да увърта и да хитрува, за да не направи от Вилхелм узурпатор[24]. Ако тези двама писатели бяха възприели истинските принципи, всички трудности биха изчезнали и те щяха да бъдат последователни докрай; но в такъв случай те с прискърбие биха казвали истината и биха ухажвали само народа. С истината обаче не се прави кариера и народът не раздава нито посланически постове, нито катедри, нито пенсии.

Глава трета

Може ли общата воля да се заблуждава

От казаното дотук следва, че общата воля е винаги права и винаги се стреми към обществената полза: но не следва, че народните решения всякога са еднакво правилни. Човек винаги иска своето добро, но невинаги го вижда. Народът никога не може да бъде подкупен, но често го мамят и само в такива случаи той сякаш иска лошото.

Често има доста голяма разлика между волята на всички и общата воля; общата воля е насочена към общия интерес, а първата – към частния интерес и е само сбор от частни волй; но махнете от същите тези волй взаимно унищожаващите* се плюсове и минуси, и общата воля остава като сбор от разликите.

Ако по времето, когато един достатъчно осведомен народ разисква, гражданите му нямаха никаква връзка помежду си,

* "Всеки интерес, казва маркиз Д'Аржансон, има различни принципи. Съгласуването на два частни интереса възниква в противовес с интереса на трети." Той би могъл да прибави, че съгласуването на всички интереси възниква в противовес с интереса на всекиго поотделно. Ако нямаше различни интереси, едва ли би могъл да се почувства общият интерес, който никога не би срещал препятствие: всичко би вървяло само по себе си и политиката би престанала да бъде изкуство. – *Бел. на Русо.*

от големия брой малки разлики винаги би се получила общата вола и решението би било винаги добро. Но когато започнат сговарвания и частични сдружавания за сметка на голямото сдружие, волята на всяко едно от тези сдружения става обща по отношение на неговите членове и частна по отношение на държавата: тогава може да се каже, че гласуващите вече не са толкова, колкото са хората, а толкова, колкото са сдруженията. Разликите стават по-малобройни и не дават така общ резултат. Най-после когато някое от тези сдружения нарасне дотам, че надделее над всички останали, резултатът вече не е сбор от малки разлики, а една-единствена разлика; тогава вече няма обща воля и мнението, което надделява, е само частно мнение.

Следователно за да имаме действителен израз на общата воля, много важно е в държавата да няма частични сдружия и всеки гражданин да изказва само собственото си мнение*. Такова е върховното и единствено правило на великия Ликург. И ако има частични сдружения, техният брой трябва да се умножи и неравенството помежду им да се предотврати, както са направили Солон, Нума[25], Сервий[26]. Това са единствени добри предпазни мерки, за да бъде общата воля винаги наясно и народът да не бърка в избора си.

Глава четвърта

За границите на суверенната власт

Ако държавата или гражданската общност (cite)[27] е само морална личност, чийто живот се изразява в съюза на нейните членове, и ако най-важната ѝ грижа е нейното собствено опаз-

* "Истината е, казва Макиавели, че някои разделения вредят на републиката, а други ѝ носят полза: вредят ѝ онези, които са свързани с наличието на партии (sette) и партизани; полза ѝ носят онези, които съществуват без партии, без партизани. Следователно дотолкова, доколкото основателят на една република не може да осуети в нея проявите на враждебност, той е длъжен поне да осуети появата на партии." – *История на Флоренция, кн. VII*

ване, тя се нуждае от една всеобща сила за принуда, за да движи и разполага всяка част по най-подходящ за цялото начин. Както природата дава на всеки човек абсолютна власт над всички негови членове, така и общественото съглашение дава на политическото тяло абсолютна власт над всички негови членове; и същата тази власт, ръководена от общата воля, се нарича, както вече казах, суверенитет.

Но освен с обществената личност ние трябва да се съобразяваме и с частните лица, които я съставят и чийто живот и свобода са природно независими от нея. Необходимо е следователно добре да се разграничат правата на гражданите от правата на суверена* и задълженията, които първите следва да изпълняват в качеството си на поданици – от природното право, на което трябва да се радват в качеството си на човеци.

Всички са съгласни, че по силата на общественото съглашение всеки отчуждава от своята мощ, от своите имущества, от свободата си само онази част, чието ползване има значение за общността; но трябва да се съгласим също така, че единствен суверенът отсъжда докъде се простира това значение.

Всички услуги, които може да окаже на държавата, гражданинът ѝ ги дължи от момента, в който суверенът ги поиска; но суверенът от своя страна не може да сковава своите поданици с никаква ненужна на общността верига; той не може дори да пожелае подобно нещо; защото когато действа законът на разума също както при закона на природата, нищо не се прави без причина.

Задълженията, които поемаме към общественото тяло, са задължителни само защото са взаимни и тяхната природа е такава, че като ги изпълнява, човек не може да работи за другите, без да работи и за себе си. Защо общата воля е винаги целенасочена и защо всички непрекъснато искат доброто на всекиго, ако не затова, че няма човек, който да не отнася до

* Внимателни читатели, не бързайте, моля ви, да ме обвинявате в противоречие. Не можах да го избягна в термините поради бедността на езика. Но изчакайте.

себе си думата всеки и да не мисли за себе си, когато гласува за всички. А това доказва, че равноправието и породеното от него понятие за справедливост са плод на предпочитанието, което всеки дава на себе си и следователно – на човешката природа; че общата воля, за да бъде действително такава, трябва да е обща и по своя обект, и по своята същност, че за да се прилага към всички, тя трябва да произлиза от всички, и че губи природната си правота, когато се насочва към някой индивидуален и определен обект, защото в такъв случай, съдейки за нещо, което ни е чуждо, ние не се ръководим от какъвто и да било истински принцип на справедливост.

И действително, щом стане дума за частен факт или частно право по въпрос, който не е бил уреден в рамките на едно общо и предварително споразумение, работата става спорна. Това е процес, при който заинтересуваните частни лица са едната страна, а обществото е другата страна, но аз не виждам в него нито закона, който трябва да се следва, нито съдията, който трябва да се произнесе. Би било смешно в такъв случай да се позоваваме на някакво нарочно решение на общата воля, което може да бъде само заключението на една от страните и следователно за другата страна е само чужда, частна воля, доведена в случая до несправедливост и изложена на опасност да сгреши. Както частната воля не може да представлява общата воля, така и общата воля на свой ред променя природата си, когато обектът ѝ е частен, и тя в качеството си на обща не може да се произнася нито върху отделен човек, нито върху отделен факт. Когато народът на Атина например издигал или свалял своите ръководители, отдавал почести на едного или налагал наказания на другиго и по силата на голям брой частни постановления упражнявал всички без разлика актове на управлението, той не е имал обща воля в истинския смисъл на думата: не е действал вече като суверен, а като магистрат. Горното ще се стори противно на общоприетите идеи; но трябва да ми оставите време да изложа своите.

Оттук трябва да стане ясно, че не толкова броят на гласовете, колкото общият интерес, който ги обединява, прави во-

ПЛОВДИВ БИБЛИОТЕКА "КОНСТАНТИН ПЕЩЕВ"

лята обща; защото при такова устройство всеки по необходимост се подчинява на условията, които сам налага на другите; едно чудесно съгласуване на интереса със справедливостта, което придава на общите решения характер на равенство, последното обаче изчезва при разискването на какъвто и да било частен случай, тъй като липсва общият интерес, който да обедини и отъждестви правилото на съдията с това на тъжителя.

Откъдето и да тръгнем към принципа, винаги стигаме до същия извод, а именно че общественото съглашение установява между гражданите такова равенство, при което всички се задължават при едни и същи условия и всички трябва да ползват едни и същи права. Така поради природата на съглашението всеки акт на суверенност, т.е. всеки достоверен акт на общата воля, еднакво задължава или облагодетелства всички граждани; така че суверенът познава само нацията като цяло, без да различава никого от онези, които я съставляват. Какво е всъщност един акт на суверенност? Това не е споразумение между висшестоящ и нисшестоящ, а споразумение между тялото и всеки един от неговите членове: споразумение законно, защото в основата му лежи общественият договор; справедливо, защото е общо за всички; полезно, защото не може да има друга цел освен общото благо; и здраво, защото има за поръчител обществената сила и върховната власт. Дотогава, докато поданиците се подчиняват само на такива споразумения, те не се покоряват никому освен на собствената си воля; и да се пита докъде се простират съответните права на суверена и на гражданите, значи да се пита до каква степен последните могат да се задължават спрямо себе си, всеки гражданин спрямо всички и всички спрямо всеки един от тях.

Оттук става ясно, че суверенната власт, колкото и да е абсолютна, свещена, неприкосновена, не надхвърля и не може да надхвърли границите на общите споразумения и всеки човек може изцяло да разполага с онази част от своите имущества и от свободата, които тези споразумения са му оставили; така че суверенът никога няма право да натовари отделен поданик повече от другиго, защото тогава случаят става частен и неговата власт вече не е меродавна.

Щом веднъж тези разграничения са приети, съвършено погрешно е да се твърди, че общественият договор налагал на частните лица някакъв действителен отказ; по силата на този договор тяхното положение е действително за предпочитане в сравнение с онова, което е било преди, и вместо отчуждаване те са извършили само изгодна размяна, като са заменили едно несигурно и изложено на случайности съществуване срещу друго, по-добро и по-сигурно, природната независимост – срещу свободата, възможността да вредят на другите – срещу собствената си сигурност, силата си, която други са могли да надвият, срещу едно право, което общественият съюз прави непобедимо. Държавата непрекъснато пази дори живота им, който са ѝ доверили, и когато те го излагат, за да я защитят, какво друго правят, освен да ѝ връщат онова, което са получили от нея? Нима правят нещо, което не са вършили по-често и с по-голяма опасност за себе си в природното състояние, когато, влизайки в неизбежни битки, е трябвало да защитават с риск на живота си онова, което им служи за неговото съхранение? Вярно е, че когато се наложи, всички трябва да се бият за родината; но затова пък никой никога не воюва за себе си. Нима не печелим, когато заради онова, което осигурява нашата безопасност, поемаме част от рисковете, на които бихме се изложили веднага щом тя ни бъде отнета?

Глава пета

За правото на живот и на смърт

Задават въпроса: как частните лица, щом нямат права да разполагат със собствения си живот, могат да прехвърлят на суверена същото това право, което те нямат?[28] Този въпрос изглежда труден за решаване само защото е зле поставен. Всеки човек има право да рискува собствения си живот, за да го запа-

зи. Нима някой някога е казал, че човек, който се хвърля през прозореца, за да се спаси от пожара, е виновен в самоубийство? Нима това престъпление е било някога приписвано на човек, който загива в буря, макар да е знаел, че е опасна, когато се е качвал на кораба?

Общественият договор има за цел опазването на договарящите. Който иска целта, иска и средствата за нейното постигане, а тези средства са неразделно свързани с известни рискове, дори с някои загуби. Който иска да запази живота си за сметка на другите, е длъжен и да го дава за тях, когато бъде необходимо. Гражданинът вече не е съдник на опасността, на която законът иска от него да се изложи, и когато владетелят му казва: "На държавата е нужно ти да умреш", той трябва да умре; защото единствено при това условие той е живял дотогава в сигурност и животът му вече не е само благодеяние на природата, но условен дар на държавата.

Смъртното наказание, което налагат на престъпниците, може да се разглежда горе-долу по същия начин: за да не станеш жертва на убиец, се съгласяваш да умреш, в случай че сам убиеш някого. В това споразумение човек съвсем не разполага с живота си – той иска само да получи за него гаранции и не може да се предполага, че който и да било от договарящите замисля в този миг собственото си обесване.

Впрочем всеки злосторник, който посяга на общественото право, става бунтовник и предател на отечеството чрез своите престъпления, той престава да бъде негов член, тъй като престъпва законите му и дори воюва срещу него. При това положение опазването на държавата е несъвместимо с неговото лично опазване; един от двамата трябва да загине; и когато убиват виновника, той загива по-скоро като неприятел, отколкото като гражданин. Съдопроизводството, присъдата са доказателства, че той е нарушил общественото споразумение и следователно вече не е член на държавата. Тъй като обаче е признал себе си за такъв най-малкото чрез своето пребиваване в нея, той трябва да бъде изключен от състава ѝ чрез изгнание като

нарушител на договора или чрез умъртвяване като обществен враг; защото такъв враг не е морална личност, а човек, и тогава правото на войната е победеният да се убива.

Но, ще кажат някои, осъждането на един престъпник е частен акт. Съгласен съм: затова и присъдата в случая не принадлежи на суверена; това е право, което той може да прехвърли другиму, без сам да го упражнява. Всичките ми идеи са вътрешно свързани, но не бих могъл да ги изложа наведнъж.

Впрочем честите наказания са винаги белег на слабост или на леност от страна на управлението. Няма лош човек, който да не може да се направи годен за нещо. Ние имаме право да изпращаме на смърт дори за назидание само онзи, който не може да бъде оставен жив без опасност за обществото.

Що се отнася до правото на помилване или на освобождаване на виновния от наказанието, наложено от закона и произнесено от съдията, то принадлежи само на оногова, който стои над съдията, и над закона – т.е. на суверена; при това тук неговото право не е много ясно и случаите, в които той може да го използва, са много редки. В една добре управлявана държава има малко наказания, и то не защото помилват много често, а защото има малко престъпници: големият брой на престъпленията осигурява тяхната безнаказаност тогава, когато държавата е в упадък. По време на Римската република нито Сенатът, нито консулите са се опитвали някога да помилват някого; дори народът не го е вършел, макар понякога да е отменял собственото си решение. Честите помилвания предвещават, че скоро престъпленията не ще имат вече нужда от тях и всеки вижда докъде води това. Но аз чувствам, че сърцето ми роптае и задържа моето перо; нека оставим обсъждането на тези въпроси на оня праведник, който никога не е грешил и никога не е имал нужда от прошка.

Глава шеста

За закона

Чрез общественото съглашение дадохме живот и съществуване на политическото тяло; сега въпросът е посредством законодателството да му се даде движение и воля. Защото първоначалният акт, който образува и обединява това тяло, все още не определя нито едно от нещата, които то трябва да прави, за да се съхрани.

Доброто и съобразното с реда[29] е добро и съобразно поради природата на нещата и независимо от човешките споразумения. Всяка справедливост иде от бога, той единствен е неин източник; но ако ние умеехме да я получаваме от толкова високо, не бихме имали нужда нито от управление, нито от закони. Без съмнение съществува всеобща справедливост и разумът е единствен неин източник: но за да бъде приета сред нас, тя трябва да бъде взаимна. Погледнато по човешки, липсата на природна санкция лишава от съдържание законите на справедливостта между хората; те осигуряват само добро за лошия и зло за справедливия тогава, когато последният ги спазва спрямо всички, без никой да ги спазва спрямо него. Необходими са следователно споразумения и закони, за да се свържат правата със задълженията и справедливостта да бъде доведена до нейния предмет[30]. В природното състояние, където всичко е общо, аз не дължа нищо на ония, на които нищо не съм обещавал; и признавам за чуждо само онова, което не ми е нужно. Не е така обаче при гражданското състояние, където всички права са определени от закона.

Но в края на краищата що е закон? Докато не престанат да влагат в тази дума само метафизични идеи, дотогава ще продължават да разсъждават, без да се разбират един друг, и дори да обяснят какво значи закон на природата, пак няма да знаят какво е държавен закон.

Вече казах, че не съществува обща воля върху частен обект. И действително частният обект е или в държавата, или извън нея. Ако той е извън държавата, то воля, която му е чужда, не може да бъде обща спрямо него; а ако този обект е в държавата, той е част от нея; тогава между цялото и неговата част се създава отношение, което ги превръща в две отделни същества, едното от които е частта, а другото е цялото без същата тази част. Но цялото без една част не е цяло и докато това съотношение съществува, вече няма цяло, а две неравни части – откъдето следва, че волята на едната част също не е вече обща по отношение на другата.

Когато обаче целият народ решава за целия народ, той има предвид само себе си; и ако в такъв случай се създава някакво отношение, то е от целия предмет, взет от една гледна точка, към целия предмет, взет от друга гледна точка, без никакво разделяне на цялото. Тогава въпросът, по който се взема решение, е общ, както е обща и волята, която решава. Този акт аз наричам закон.

Когато казвам, че предметът на законите е винаги общ, аз подразбирам, че законът разглежда поданиците като цяло, а деянията – като абстрактни; законът никога не взема човека като отделен индивид, нито като частно деяние. Така законът може да постанови, че ще има привилегии, но той не може поименно да ги даде никому; законът може да създаде няколко класа граждани, дори да определи качествата, които ще дават право на участие в тези класове, но той не може да посочи поименно – тези и тези хора да бъдат допуснати в тях; законът може да установи кралска власт и наследствен трон, но той не може да избере крал, нито да назначи кралско семейство; с една дума, всяка функция, отнасяща се до индивидуален предмет, не принадлежи на законодателната власт.

Тръгнем ли от това гледище, веднага става ясно, че не бива повече да се питаме кому принадлежи правото да създава закони, щом те са актове на общата воля; Нито дали владетелят стои над законите, щом той е член на държавата; нито да-

ли законът може да бъде несправедлив, щом никой не е несправедлив спрямо себе си; нито как човек бива свободен и подчинен на законите, щом те само регистрират нашите воли[31].

Ясно е също така, че тъй като законът обединява всеобщността на волята и на обекта, не е закон онова, което един човек, който и да бил той, заповядва самовластно; не е закон, а декрет дори онова, което суверенът заповядва по отношение на някой частен предмет, не е акт на суверенната власт, а на административната.

И така аз наричам република всяка държава, управлявана от закони, под каквато и административна форма да става това[32], защото само тогава управлява обществения интерес и общественото дело е дело. Всяко законно управление е републиканско* – ще обясня по-долу какво значи управление.

Законите всъщност са само условията на гражданското съдружие. Народът, който се подчинява на законите, трябва да бъде техен автор; само онези, които влизат в съдружие, имат право да уреждат условията на своето сдружаване. Но как ще ги уреждат? Дали по общо съгласие, по внезапно вдъхновение? Има ли политическото тяло орган, чрез който да изразява своята воля? Кой ще му даде необходимата предвидливост, за да превръща волята си в дела и да ги обнародва предварително; или как ще ги изразява, когато му дотрябват? Как едно сляпо множество, което често пъти не знае какво иска, тъй като рядко знае кое е добро за него, ще изгражда само едно толкова важно, толкова трудно дело, каквото е законодателната система? Сам по себе си народът винаги иска доброто, но сам той невинаги го вижда. Общата воля е винаги вярно насочена, но преценката, която я ръководи, невинаги е просветена. Предметите трябва да ѝ бъдат показани такива, каквито са, понякога такива, каквито трябва да ѝ изглеждат, да ѝ се посочи добрият

* Под тази дума разбирам не само аристокрация или демокрация, а изобщо всяко управление, ръководено от общата воля, която е закон. За да бъде законно, управлението не бива да се слива със суверена, а да е негов служител: тогава и монархията също е република. Ще обясня това в следващата книга. – *Бел. на Русо.*

път, който тя дири, да бъде предпазена от съблазните, които ѝ предлагат частните воли, да станат зрими за погледа ѝ местата и епохите, а на привлекателността на настоящите ѝ видими изгоди да се противопостави опасността от по-далечните и скрити злини. Частните лица виждат доброто и го отхвърлят; народът иска доброто, но не го вижда. И едните, и другите имат нужда от водачи. Първите трябва да се задължат да съобразяват своите воли с разума си, народът трябва да бъде научен да знае какво иска. Тогава народното просвещение ще обедини мисъл и воля в общественото тяло; оттук и правилното сътрудничество между частите и в крайна сметка – най-голямата мощ на цялото. Ето кое поражда необходимостта от законодател.

Глава седма

За законодателя

За да се открият най-добрите за народа правила на обществен живот, необходим би бил един възвишен разум, който да вижда всички страсти на хората, а сам да не изпитва ни една; да няма нищо общо с нашата природа и да я познава издъно; разум, чието щастие да не зависи от нас, а сам той драговолно да се грижи за нашето щастие; който може, подготвяйки си слава за далечното бъдеще, да работи в един век, а да се радва на плодовете му в друг*.

Би трябвало богове да дават закони на хората.

До същия извод, който Калигула прави с оглед на практиката, стига Платон с оглед на правото, за да характеризира гражданското или царското лице, което търси в своята книга за управлението[33]; но ако е вярно, че великият владетел е нещо

* Един народ става прочут едва когато неговото законодателство почне да залязва. Никой не знае в продължение на колко века редът, установен от Ликург, е осигурявал щастието на спартанците, преди да се заговори за тях в останала Гърция. *Бел. на Русо.*

рядко, какво да кажем за великия законодател? От първия се иска само да следва образеца, който вторият трябва да предложи. Законодателят е механикът, който изобретява машината, а владетелят е само работникът, който я сглобява и пуска да работи. "При раждането на обществата, казва Монтескьо, вождовете на републиките създават обществения устройство, а след това обществения устройство формира вождовете на републиките"[34].

Оня, който се нагърби със задачата да даде устройство на един народ, трябва да се чувства способен да промени, така да се каже, човешката природа, да превърне всеки индивид, който сам по себе си е завършено и единично цяло, в част от едно по-голямо цяло, от което този индивид да получи, така да се каже, своя живот и своето битие; да измени човешката природа, за да я направи по-силна; да замени физическото и независимо съществуване, което всички сме получили от природата, с едно частично[35] и морално съществуване. Необходимо е, с една дума, той да отнеме от човека присъщите нему сили, за да му даде други, които са му чужди и които той не може да ползва без чужда помощ. Колкото повече природните сили замират и чезнат, толкова по-големи и трайни стават придобитите и толкова по-здраво и съвършено е обществения устройство; така че ако всеки гражданин е нищо и не може нищо без всички останали и ако силата, придобита от цялото, е равна или по-голяма от сбора на природните сили на всички индивиди, тогава може да се каже, че законодателството се намира на най-високата степен на съвършенство, която може да достигне.

Законодателят е във всяко отношение необикновен човек в държавата. Той трябва да бъде такъв не само по своя гений, но и по службата си. Тя не е магистратура, не е суверенитет. Тази служба устроява републиката, но не влиза в нейното устройство; това е особена и висша функция, която няма нищо общо с човешката власт; защото ако този, който властва над хората, не трябва да властва над законите, то оня, който властва над законите, не бива от своя страна да властва над хората; в противен случай неговите закони, оръдия на страстите му, много често биха увековечавали собствените му несправедливости и той никога не би могъл да избегне частните съображения да не покваряват светостта на неговото дело.

Когато Ликург дал закони на своята родина, той започнал с това, че се отрекъл от царската си власт. Имало обичай в повечето гръцки градове създаването на законите да се поверява на чужденци. Съвременните републики в Италия често повтарят този обичай; Женевската република направи същото и това ѝ се отрази добре*. В своя най-хубав период Рим бе свидетел как в утробата му се възродиха всички престъпления на тиранията и той се озова пред гибел, защото обедини в едни и същи хора законодателната власт и суверенната власт.

И все пак дори децемвирите ни веднъж не си присвоиха правото да прокарат нито един закон само по силата на своята власт. "Нито едно наше предложение, казваха те на народа, не може да се превърне в закон без вашето съгласие. Римляни, бъдете сами творци на законите, които трябва да осигурят вашето щастие".[37]

Следователно оня, който съставя законите, няма или не трябва да има никакво законодателно право, и народът, дори да иска, не може да се откаже от това непредаваемо право, защото според основното съглашение единствено общата воля може да задължава частните лица и защото ние можем да се уверим, че една частна воля е съобразена с общата воля само след като я подложим на свободното гласуване на народа[38]. Аз вече го казах: но не е излишно да го повторя.

И така в законодателното дело ние намираме две наглед несъвместими неща: почин, който надвишава човешките възможности, и като негов изпълнител – власт, която не е нищо.

---

* Онези, които разглеждат Калвин[36] само като богослов, зле познават размаха на неговия гений. Съставянето на нашите мъдри едикти, в които той има голям дял, му прави толкова чест, колкото и неговото *Наставление*. Каквито и поврати да внесе времето в нашата църква, докато любовта към родината и към свободата не угасне между нас, паметта на този велик човек винаги ще бъде благославяна.

И още една трудност, заслужаваща внимание. Мъдреците, които искат да говорят на простия човек на своя език вместо на неговия, не могат да бъдат разбрани от него. Има обаче фхиляди идеи, които не могат да бъдат изразени на езика на народа. Твърде отдалечените предмети и твърде общите възгледи също са му недостъпни; тъй като всеки индивид харесва само онази страна на управлението, която отговаря на частния му интерес, той трудно забелязва изгодите, които ще трябва да извлече от постоянните лишения, налагани му от добрите закони. За да може един зараждащ се народ да разбере здравите политически принципи и да следва основните норми на държавния интерес, би трябвало резултатът да може да се превърне в причина; общественият дух, който трябва да бъде дело на устрояването на държавата, да ръководи самото това устрояване и хората да бъдат преди създаването на законите такива, каквито би трябвало да станат чрез тях. Но понеже законодателят не може да използва нито сила, нито доводи, необходимо е да прибегне до власт от друг характер, която да увлича без насилие и да внушава, без да убеждава.

Ето кое открай време е принуждавало бащите на народите да прибягват до намесата на небето и да кичат боговете със собствената си мъдрост, така че народите, покорни пред законите на държавата, както и пред законите на природата, като признават една и съща власт за създател и на човека, и на държавата, да се подчиняват доброволно и да носят послушно ярема на общественото благополучие.

Решенията, плод на това възвишено съображение, недосегаемо за обикновените хора, законодателят влага в устата на безсмъртните, за да увлече с помощта на божествения авторитет онези, които човешкото благоразумие не би могло да раздвижи*. Но не всекиму е дадено да накара боговете да говорят,

* "Истината е, че никога не е имало законодател, който да не е прибягвал до посредничеството на бога, за да прокара някои извънредни закони, защото иначе не биха били възприети. Защото има много добри (закони), известни на мъдрия законодател, но които не носят в себе си очевидни доказателства, за да убедят другите." (Макиавели. *Размишления върху първите десет книги на Тит Ливий* – *Бел. на Руса*

нито хората да му вярват, когато се представя за тълкувател на божествената воля. Великата душа на законодателя е онова истинско чудо, което трябва да докаже неговата мисия. Всеки човек може да издълбае каменни скрижали, да подкупи един оракул, да си даде вид, че общува тайно с някакво божество, да обучи птица, която да му говори на ухото, или да намери други просташки способи, с които да направи впечатление на народа. Онзи, който може само толкова, ще успее даже да събере случайна тълпа безумци, но той никога няма да основе империя и причудливото му дело ще загине бързо заедно с него. Празните фокуси създават временна връзка, която само мъдростта може да направи трайна. Живите и днес юдейски закони, законите на сина Исмаилов[39], които от десет века управляват половината свят, говорят красноречиво и в наши дни за великите хора, които са ги създали; и докато надменната философия или сляпото пристрастие виждат в тяхно лице само сполучили измамници, истинският политик се възхищава в създадените от тях институции от великия и могъщ гений, който дава живот на трайни съзидания.

От всичко това не бива да заключаваме като Уорбъртън[40], че политиката и религията имат сред нас един общ обект, но че в зората на народите едната служи като оръдие на другата[41].

Глава осма

За народа

Както преди да издигне голяма сграда, архитектът огледа и проучва почвата, за да види дали тя ще може да издържи нейната тежест, така мъдрият учредител не започва с изготвянето на добри сами по себе си закони, а най-напред проучва дали народът, за когото ги предназначава, е в състояние да ги издържи. Затова именно Платон отказал да даде закони на жителите на Аркадия[42] и Киренайка[43]: той знаел, че тези два народа са богати и не могат да понасят равенството; затова именно

на остров Крит е имало добри закони и лоши хора; Минос[44] всъщност е дал законоустройство на един обременен с пороци народ.

На този свят са блестели хиляди нации, които никога не биха могли да изтърпят добри закони; и дори онези, които са могли да го сторят, през цялото си съществуване са имали твърде кратко време за това. Народите, както и хората, са податливи само в младата си възраст: остареят ли, те стават непоправими. Щом веднъж се установят обичаите и се вкоренят предразсъдъците, опасно и безплодно начинание е да искаш да ги промениш; народът не понася дори да се докосват до неговите недъзи, за да ги премахнат, подобно на онези глупави и малодушни болни, които изтръпват при вида на лекаря.

Вярно е, че както някои болести разстройват съзнанието на хората и им отнемат спомена за миналото, така и в историята на държавите има бурни епохи, в които революциите действат на народите както някои кризи на индивидите, епохи, в които ужасът от миналото замества забравата, а държавата, обхваната от пламъците на гражданските войни, се възражда, така да се каже, от своята пепел и си възвръща младежката сила, изтръгвайки се от ръцете на смъртта. Така става със Спарта по времето на Ликург, с Рим след Тарквиниевци; така стана в по-ново време с Холандия и с Швейцария след изгонването на тираните[45].

Но такива събития са редки; това са изключения, чиято причина се намира винаги в особеното устройство на държавата-изключение. Те дори не биха могли да се повторят за един и същ народ; защото той може да извоюва свободата си, докато е варварски, но не може вече да го стори, когато гражданските двигатели са износени. Тогава смутовете могат да унищожат, без революциите да са в състояние да го възстановят; и щом веригите му бъдат строшени, той се разпада и престава да съществува; на него вече му е нужен господар, а не освободител. Свободни народи, помнете това правило: "Свободата може да се завоюва, но никога не се придобива отново."

Младостта не е детство[46]. За навиците, както и за хората, настъпва период на младост или, ако искате, на зрелост, който трябва да се изчака, преди да бъдат те подчинявани на закони; но зрелостта на един народ невинаги се разпознава лесно; избърза ли се, делото пропада. Даден народ се поддава на законоустрояване при своето раждане, друг не може да го постигне и след десет века. Русите никога не ще бъдат истински благоустроени[47], защото при тях този процес е започнал твърде рано. Петър е имал подражателски гений; той не е имал оня истински гений, който твори и създава всичко от нищо. Някои от нещата, които е направил, са били добри, повечето са били не на място. Той е видял, че още не е узрял за граждански благоустроен живот; искал е да го цивилизова, а е трябвало първо да го закали граждански. Той най-напред е поискал да направи от русите германци, англичани, а е трябвало да започне с това, да направи от тях руси; той е попречил на своите поданици да станат някога такива, каквито биха могли да бъдат, внушавайки им, че са това, което не са. По същия начин френският педагог подготвя своя ученик да блесне за момент в своето детство, а после да не стане никога нищо. Руската империя ще поиска да покори Европа и сама ще бъде покорена. Татарите, които са нейни поданици или съседи, ще станат нейни и наши господари. Това развитие ми се струва неизбежно. Всички европейски царе се стараят дружно да го ускорят.

Глава девета

Продължение

Както природата е поставила определени граници за ръста на добре сложения човек и ако те бъдат нарушени, той вече става или гигант, или джудже, по същия начин най-доброто устройство на една държава поставя определени граници на нейните размери, така че да не бъде тя нито прекалено голяма, за да се управлява добре, нито прекалено малка, за да може

сама да се държи на крака. Всяко политическо тяло има свой максимум от сила, който не трябва да бъде надминаван и от който то често се отдалечава, когато нарасне прекомерно. Колкото повече се разтяга обществената връзка, толкова повече отслабва тя и, общо взето, малката държава е относително по-силна от голямата.

Хиляди доводи доказват това правило. Преди всичко при големи разстояния управляването става по-трудно, както товарът става по-тежък в края на един дълъг лост. Същевременно то се оскъпява с умножаването на различните управленски звена, защото най-напред всеки град има своя управа, за която народът плаща; после всяка провинция, големите области, сатрапиите, кралските наместничества, които струват все по-скъпо, колкото по-нагоре се изкачваме, и винаги за сметка на злочестия народ; най-после идва върховната администрация, която смазва всичко. Толкова много тегоби непрекъснато изтощават поданиците; всичките тези власти не само не ги управляват по-добре, обратното – те са по-зле управлявани, отколкото ако над тях стоеше една-единствена. Междувременно не остават почти никакви средства за извънредни случаи; а когато все пак трябва да се прибегне до тях, държавата винаги се оказва пред прага на разорението.

Това не е всичко; управлението не само няма достатъчно сила и бързина, за да налага спазването на законите, да не допуска притеснения, да изправя злоупотребите, да предотвратява бунтарските начинания, които могат да възникнат в отдалечените краища; но народът е по-слабо привързан към своите ръководители, които никога не вижда, към отечеството, което в неговите очи е като света, и към своите съграждани, повечето от които са му чужди. Едни и същи закони не могат да подхождат на толкова различни провинции, които имат разни обичаи, живеят при противоположни климати и не могат да понасят една и съща форма на управление. Различни закони раждат смут и объркване между народи, които живеят под ръководството на едни и същи началници, непрекъснато общуват едни с други, местят се или се женят помежду си, възприемат други обичаи и затова никога не знаят дали това, което е тяхна бащиния, действително им принадлежи. Талантите остават заровени, добродетелите неизвестни, пороците ненаказани сред това множество от непознати хора, които седалището на върховната власт събира на едно място. Затрупаните от работа ръководители не виждат сами нищо; държавата се управлява от посредници. Най-после мерките, необходими, за да се поддържа централната власт, която многобройните, пръснати на големи разстояния чиновници искат да заобиколят или да измамят, поглъщат всичките обществени грижи, за благополучието на народа не остава нищо и те едва успяват, когато се наложи, да се погрижат за неговата отбрана; ето как едно тяло, надрасло многократно възможностите на своето устройство, рухва и загива под собствената си тежест.

От друга страна, държавата трябва да си създава известна основа, за да бъде крепка, да устоява на сътресенията, които неизбежно ще изпита, и на усилията, които ще бъде принудена да прави, за да се поддържа: защото у всички народи има нещо като центробежна сила, която ги кара непрекъснато да действат едни срещу други и да се стремят да увеличават територията си за сметка на своите съседи, както вихрушките на Декарт. Така че слабите рискуват скоро да бъдат погълнати; и никой не може да се запази другояче, освен като влезе с всички в известно равновесие, което да направи налягането почти равномерно навсякъде.

Оттук личи, че има съображения както за разширяване на територията, така и за нейното свиване; и един от най-големите таланти на политическия деец е да намери между първите и вторите най-изгодното съотношение, за да запази държавата. Изобщо може да се каже, че тъй като първите са външни и относителни, те трябва да бъдат подчинени на вторите, които са вътрешни и абсолютни. Здраво и силно устройство е първото нещо, което трябва да се търси; и да се разчита повече на силата, родена от доброто управление, отколкото на източниците, които дава голямата територия.

Впрочем ние знаем държави, устроени по такъв начин, че необходимостта от завоевания влиза в самото им устройство, и които, за да се задържат, са били принудени да разширяват непрекъснато своята територия. Може би те много са се гордели с тази щастлива необходимост, която обаче заедно с предела на тяхната големина им е сочела и неизбежния миг на тяхното падение.

Глава десета

Продължение

Едно политическо тяло може да бъде оценявано по два начина, а именно: по пространството на неговата територия и по броя на населението му, и между тези две измерения има едно съотношение, което именно дава на държавата нейното истинско величие. Хората правят държавата, а земята храни хората; следователно това съотношение изисква земята да бъде достатъчна за препитанието на своето население и то да бъде толкова, колкото земята може да изхрани. В това именно съотношение се намира максималната сила на един народ с определена численост; защото, ако територията е в повече, нейното опазване е обременително, обработката на земята – недостатъчна, продуктът – в излишък; това е непосредствена причина за отбранителни войни; а ако територията не е достатъчна, държавата се оказва зависима от своите съседи, за да допълва онова, което не ѝ достига; това е непосредствена причина за нападателни войни. Всеки народ, който поради своето положение има само една алтернатива, търговия или война, е слаб сам по себе си; той зависи от своите съседи, зависи от събитията; неговото съществуване е винаги несигурно и кратко. Той заробва други и променя положението си или го заробват и тогава той не е вече нищо. Той може да остане свободен само ако е малък или ако е голям.

Не може да се изрази в цифри точното съотношение между една територия и достатъчния за нейното заселване брой

хора както поради разликите в качеството на земите, в тяхното плодородие, в характера на произвежданите продукти, във влиянието на климата, така и поради разликите, които наблюдаваме в темперамента на населяващите ги хора; едни потребяват малко, а живеят на плодородна земя, други потребяват много на неплодородна земя. Трябва също така да се има предвид по-голямата или по-малката плодовитост на жените, по-благоприятните или по-неблагоприятните условия, които страната предлага на населението, за чието увеличение законодателят може да се надява, че ще допринесе чрез своите закони, така че неговата преценка трябва да почива не върху това, което вижда, а върху онова, което предвижда, и да се съсредоточава не толкова върху сегашното състояние на населението, колкото върху състоянието, до което то трябва да стигне по естествен път. Има най-после хиляди случаи, при които особените условия на местността изискват или позволяват държавата да заеме по-голяма територия, отколкото изглежда необходимо. Така в една планинска страна, където естествените източници – гори, паша, изискват по-малко труд, където опитът сочи, че жените раждат повече, отколкото в равнината, и преобладаващият наклонен терен дава малко хоризонтални почви, а само те могат да се смятат годни за обработка – такава страна ще се разпростре нашироко. Обратно, може да се живее по-натясно край морето, дори в скали и в почти безплодни пясъци; защото там риболовът може до голяма степен да допълва урожая на земята, защото хората трябва да бъдат събрани по-нагъсто, за да отблъскват пиратите, и освен това благодарение на колониите страната по-лесно се разтоварва от пренаселеност.

За законоустрояването на един народ към тези условия трябва да се прибави още едно, което не може да замени никое друго, но неговата липса прави всички останали излишни: народът да се радва на изобилие и на мир; защото времето, когато една държава се урежда, прилича на времето, когато се формира батальон: това е моментът, в който общността е най-не-

способна за съпротива и най-лесно може да бъде унищожена. В условията на абсолютно безредие то би могло по-добре да устои, отколкото в момент на ферментация, когато всеки мисли за своя пост, а не за опасността. Ако в такъв момент на криза настъпи война, глад или друго бедствие, държавата неминуемо рухва.

Не че няма много управления, установени по време на такива бури; но в такива случаи тъкмо тези управления унищожават държавата[48]. Узурпаторите предизвикват или избират винаги такива смутни времена, за да прокарат, използвайки страха, обхванал обществото, разрушителни закони, които народът никога не би приел, ако можеше да ги прецени хладнокръвно. Изборът на момента на законоустрояването е един от най-сигурните белези, по които може да се различи делото на законодателя от делото на тирана.

И така кой народ е готов за законодателство? Оня народ, който, бидейки вече обединен от някакъв съюз по силата на произхода, интереса или по споразумение, още не е носил истинския хомот на законите; народ, в който не са пуснали дълбок корен нито обичаи, нито предразсъдъци; който не се страхува, че може да бъде смазан от внезапно нахлуване; който, без да се намесва в разприте на своите съседи, може сам да устои на всеки един от тях или да получи помощта на единия, за да отблъсне другия; народ, всеки член на който може да бъде познаван от всички и не се налага един да бъде товарен с поголямо бреме, отколкото човек може да носи; народ, който може да мине без другите народи и без който всеки друг народ може да мине*; народ, който не е нито богат, нито беден и може сам

* Ако от два съседни народа единият не може без другия, положението би било много тежко за първия и много опасно за втория. Всяка мъдра нация в подобни случаи ще побърза да освободи другата от тази зависимост. Обкръжена от Мексиканската империя, република Тласкала[45] предпочете да живее без сол, но да не я купува от мексиканците, дори да не я получава безплатно от тях. Мъдрите тласкаланци разбраха каква клопка крие това благоразположение. Те запазиха свободата си; и тази държавица, затворена в голямата империя, стана в края на краищата оръдие на нейната гибел. – *Бел. на Русо.*

да се задоволява; най-после народ, който обединява устойчивостта на един стар народ с възприемчивостта на един млад народ. Законодателното дело се затруднява не толкова от това, което трябва да се установява, колкото от онова, което следва да се руши; и успехът е толкова рядък, поради невъзможността да се съчетае простотата на природата с нуждите на обществото. Вярно е, че всички тези условия трудно се събират наедно. Затова са и толкова малко добре устроените държави.

В Европа все още има една страна, годна за законоустрояване – това е остров Корсика. Доблестта и упоритостта, с която този храбър народ успя да спечели и да защити своята свобода, заслужават някой мъдър човек да го научи как да я запази. Имам известно предчувствие, че някой ден този малък остров ще изненада Европа[50].

Глава единайсета

За различните законодателни системи

Ако потърсим в какво точно се състои най-голямото за всички благо, което трябва да бъде цел на всяка законодателна система, ще видим, че то се свежда до следните две основни неща: свободата и равенството; свободата, защото всяка зависимост от частно лице е сила, отнета от тялото на държавата; равенството, защото свободата не може да съществува без него.

Вече казах какво е гражданска свобода; що се отнася до равенството, под тази дума не бива да се разбира, че степените на власт и на богатство трябва да бъдат абсолютно еднакви, а властта да не достига до никакво насилие и винаги да се упражнява само по силата на заеманията пост и на законите; що се отнася до богатството, никой гражданин да не бъде толкова богат, че да може да купи друг гражданин, и никой да не е толкова беден, че да бъде принуден да се продава[51]: което предполага от страна на големите умереност в богатствата и във влия-

нието, а от страна на малките – умереност в скъперничеството и в завистта*.

Казват, че това равенство е химера, плод на отвлечени размишления и не може да съществува на дело. Но ако злоупотребата е неизбежна, следва ли, че не бива поне да ѝ се наложат ограничения? Именно защото силата на нещата винаги се стреми да унищожи равенството, силата на законодателството трябва винаги да се стреми да го запазва.

Но тези положения, общи за всяко добро законоустрояване, следва да се видоизменят във всяка страна съобразно отношенията, възникващи както от местните условия, така и от характера на населението и въз основа на тези отношения всеки народ трябва да получи своя собствена система от учреждения, може би не най-добрата сама по себе си, но най-добра за страната, за която е предназначена. Например почвата е може би бедна и безплодна или територията е много тясна за населението. Обърнете се към промишлеността и към занаятите, чиито произведения ще разменяте срещу липсващите у вас храни. И обратното, вие може би заемате богати равнини и плодородни хълмове? Имате добра земя, но нямате достатъчно население? Хвърлете всичките си усилия в селското стопанство, което умножава хората, и не се занимавайте с промишленост и занаяти, които само ще обезлюдят докрай страната, струпвайки в няколко точки на територията малкото население, с което тя разполага**. Може би вие населявате обширни и удобни брегове? Покрийте морето с кораби, развийте търговията и корабоплаването; ще имате блестящо и кратко съществуване. А

* Така че ако искате да дадете на една държава устойчивост, сближете крайните степени колкото е възможно повече: не бива да търпите нито богаташи, нито голтаци. Тези две неделими по природа състояния са еднакво пагубни за общественото благо; едното ражда подстрекателите на тиранията, другото – тираните; търговията с обществената свобода се извършва винаги между тях: единият я купува, другият я продава. – *Бел. на Русо*.

** Всеки клон на външната търговия, казва маркиз Д'Аржансон, дава само лъжлива полза за държавата като цяло; той може да обогати някои частни лица, дори някои градове, но нацията като цяло не печели нищо и народът не се чувства по-добре. – *Бел. на Русо*.

може би морето мие по вашето крайбрежие почти недостъпни скали?[52] Останете си варвари и рибоядци; ще живеете по-спокойно, ще бъдете може би по-добри и положително по-щастливи. С една дума, освен общите за всички принципи всеки народ носи у себе си някаква причина, която ги подрежда по особен начин и прави неговото законодателство добро само за него. Така в миналото за евреите, а в по-близко време за арабите главно поприще е била религията, за атиняните – философията и изкуството, за Картаген и Тир – търговията, за Родос – мореплаването, за Спарта – войната, за Рим – добродетелта. Авторът на *За духа на законите* доказва с безброй примери с какво умение законодателят насочва законоустрояването към всяка една от тези цели[53].

Устройството на една държава е действително здраво и трайно тогава, когато всички договорености се спазват до такава степен, че природните отношения и законите винаги съвпадат в едни и същи точки и законите, така да се каже, осигуряват, придружават, изправят природните отношения. Но ако законодателят, след като се е излъгал при определянето на своята цел, възприеме принцип, различен от принципа, произтичащ от природата на нещата; ако единият принцип е насочен към робство, а другият към свобода; единият към богатствата, а другият към населението; единият към мир, а другият към завоевания, тогава законите неусетно ще почнат да отслабват, държавното устройство ще се изражда, държавата ще се разтърсва от непрекъснати смутове, докато не бъде унищожена или променена, и непобедимата природа не встъпи отново в своята власт.

Глава дванайсета

Разделение на законите

За да се подреди цялото или да се придаде възможно най-добрата форма на обществените работи, трябва да се вземат под внимание различни отношения. На първо място, действи-

ето, което цялото тяло упражнява върху себе си, т.е. отношението на цялото към цялото или на суверена към държавата, и това отношение, както ще видим по-нататък, се състои от взаимоотношенията на междинните инстанции[54].

Законите, които уреждат това отношение, се наричат политически закони, наричат ги също основни закони, не без известно основание, стига те да са мъдри. Защото ако във всяка държава има само един добър начин за нейното устройване, народът, който го е открил, трябва да се придържа към него: но ако установеният ред е лош, защо да смятат за основни законите, които му пречат да бъде добър? Впрочем при всички случаи народът е винаги властен да промени своите закони, дори и най-добрите; защото ако поиска сам да си причини зло, кой има право да му попречи?

Второто отношение е отношението на членовете помежду им или към цялото тяло; в първия случай то трябва да бъде колкото се може по-ограничено, а във втория – колкото се може по-широко: така че всеки гражданин да бъде съвършено независим спрямо всички останали и извънредно много зависим от гражданската община; което се постига винаги с едни и същи средства; защото само силата на държавата осигурява свободата на нейните членове[55]. От това именно второ отношение се раждат гражданските закони.

Може да се разгледа и трети вид отношения между човека и закона – а именно неподчинение на наказанието; то става причина за създаване на углавните закони, които по същество са не толкова отделен вид закони, колкото утвърждаване на всички останали.

Към тези три вида закони се прибавя един четвърти вид, най-важният от всички, който се дълбае не върху мрамор или бронз, а в сърцата на гражданите; той съставлява истинската същност на държавата; той всеки ден набира нови сили; и когато другите закони остареят или угаснат, той ги съживява или замества, задържа народа в духа на неговото първоустройство и неусетно заменя силата на властта със силата на навика. Имам

предвид нравите, обичаите, навиците и главно общественото мнение; област, непозната на нашите политици, но от нея зависи успехът на всички останали; с тази област големият законодател се занимава тайно, докато отвън изглежда, че се е ограничил с уреждането на частни случаи, които са само дъгата на свода – нейна непоклатима опора образуват в края на краищата обичаите, а те се създават по-бавно.

Между тези различни видове единствени политическите закони, които определят формата на управлението, се отнасят до моята тема.

Край на Втора книга

Книга Трета

Преди да говорим за различните форми на управление, нека се опитаме да определим точния смисъл на тази дума, която още не е достатъчно добре обяснена[56].

Глава първа

За управлението изобщо

Предупреждавам читателя, че тази глава трябва да се чете без бързане и че аз не владея изкуството да бъда ясен за онова, който не иска да бъде внимателен.

Всяко свободно действие има две причини, които го пораждат в съдружие – едната е морална, а именно волята, определяща деянието; другата е физическа, а именно силата, която го изпълнява. Когато аз вървя към даден предмет, първо, трябва да пожелая да отида към него; и, на второ място, краката ми трябва да ме отведат дотам. Ако един парализиран иска да тича, а друг, пъргав човек не иска – и двамата ще си останат на място. При политическото тяло двигателите са същите; в него също различаваме сила и воля; последната носи името законодателна власт, а другата е известна под името изпълнителна власт. Нищо не става или не бива да става без тяхното взаимодействие.

Видяхме, че законодателната власт принадлежи на народа и може да принадлежи само на него. Лесно е обаче да се види по силата на посочените по-горе принципи, че изпълнителната власт не може да принадлежи на общността като законодател или суверен; защото тази власт се изразява само в частни актове, които са извън обсега на закона, следователно и на суверена, чиито актове могат да бъдат само закони.

Необходимо е следователно обществената сила да има собствен изпълнител, който да обединява и да я поставя в действие съобразно с насоките на общата воля, да осигурява връзката между държавата и суверена, да извършва, така да се каже, в обществената личност онова, което при отделния човек извършва съюзът между душата и тялото[57]. Ето какъв е в държавата смисълът на управлението, което съвсем неуместно смесват със суверена, всъщност управлението е само служител на суверена.

Какво тогава е управлението? Тяло, посредничещо между поданиците и суверена, установено, за да осигурява взаимната връзка между тях, натоварено с изпълнението на законите и с опазването на свободата – както гражданската, така и политическата.

Членовете на това тяло се наричат магистрати или царе[58], т.е. управници, а цялото тяло носи името владетел*[59]. Следователно онези, които твърдят, че актът, чрез който един народ се подчинява на вождовете, не е договор, са съвършено прави. Този акт е само поръчение и нищо друго, длъжност, при която те в качеството си на обикновени чиновници на суверена упражняват от негово име властта, с която той ги е упълномощил и която може да ограничава, да видоизменя и да си взима обратно, когато поиска, тъй като отчуждаването на това му право е несъвместимо с природата на общественото тяло и противно на целта на съдружието.

И така аз наричам управление или върховна администрация законното упражняване на изпълнителната власт, а владетел или магистрат – човека или тялото, натоварено с това управление.

Именно в управлението се намират посредничещите сили, чиито взаимовръзки определят отношението на цялото към тялото или на суверена към държавата. Това отношение може

---

* Така например във Венеция колегиумът носи името "Светлейши владетел" дори когато вождът не участва в него[60]. – *Бел. на Русо.*

да бъде представено като равенство между двата крайни члена в една непрекъснато пропорция, в която средна пропорционална е управлението[61]. Последното получава от суверена заповедите, които предава на народа; а за да бъде държавата добре уравновесена, необходимо е в последна сметка да се получи равенство между едното произведение, или силата на управлението като такова, и другото произведение, или силата на гражданите, които, от една страна, са суверенни, а, от друга страна, са поданици.

Нещо повече, нито един от трите члена не може да се промени, без в същия миг да се наруши пропорцията. Ако суверенът иска да управлява или магистратът да издава закони, или поданиците откажат да се подчиняват, редът се заменя с безредие, силата и волята вече не действат съгласувано и разложената държава изпада било в деспотизъм, било в анархия. Най-после така, както всяко равенство има само една средна пропорционална, така и в една държава е възможно само едно добро управление. Но понеже хиляди събития могат да променят съотношенията в един народ, не само различни управления са добри за различни народи, но и за един и същ народ различни управления се оказват добри в различни времена.

Ще се опитам да дам представа за различните съотношения, които могат да властват между двете крайни, като взема за пример броя на населението като такава част от пропорцията, която по-лесно може да се изрази.

Да предположим, че държавата се състои от десет хиляди граждани. Суверенът може да бъде разглеждан само колективно и като цяло. Но всяко частно лице в качеството си на поданик се разглежда като индивид. Следователно суверенът се отнася към поданика, както десет хиляди към единица. Това значи, че всеки член на държавата притежава една десетхилядна част от суверенната власт, макар да ѝ е подчинен изцяло. Ако народът се състои от сто хиляди души, положението на поданиците не се изменя и всеки еднакво е подчинен на властта на законите, докато неговият глас, сведен до една стохилядна, има

десет пъти по-слабо влияние при тяхното съставяне. И тъй като поданикът си остава винаги един, отношението[62] на суверена нараства в зависимост от броя на гражданите. Оттук следва, че колкото повече държавата нараства, толкова повече свободата намалява.

Когато казвам, че отношението нараства, аз разбирам, че то се отдалечава от равенството. И така колкото по-голямо е отношението в представите на геометрите, толкова по-малко е то в обикновения смисъл; в първия случай отношението, взето от гледна точка на количеството, се измерва с частното; във втория случай – взето от гледна точка на тъждествеността, то се оценява чрез подобие.

Но колкото частните воли са по-малко сходни с общата воля, т.е. нравите със законите, толкова повече трябва да расте задържащата сила. Оттук следва, че за да бъде добро, управлението трябва да бъде толкова по-силно, колкото по-многоброен е народът.

От друга страна, тъй като нарастването на държавата създава повече изкушения за хората, на които е поверена обществената власт, и повече начини да злоупотребяват с нея, колкото по-голяма сила трябва да има управлението, за да обуздава народа, толкова по-голяма сила ще бъде необходима на суверена, за да обуздава управлението. Тука аз не говоря за абсолютна сила, а за относителната сила на различните части на държавата.

От това двойно съотношение следва, че непрекъснатата пропорция между суверена, владетеля и народа не е произволна идея, а необходима последица от природата на политическото тяло. Оттук следва също, че тъй като едната от крайните, а именно народът – като поданик, е неизменна величина и се представлява от единицата, винаги когато удвоеното отношение[63] расте или намалява, простото отношение съответно расте или намалява, следователно мени се и средната стойност. От което проличава, че няма единствена и абсолютна структура на управление, но може да има толкова различни по природа управления, колкото различни по големина държави.

Ако с цел да осмеят тази система кажат, че според мен, за да се намери средната пропорционална и да се образува управленското тяло, трябва само да се извлече корен квадратен от броя на населението, бих отговорил, че в случая взимам този брой само като пример; че отношенията, за които говоря, не се измерват само с броя на хората, но, общо взето, с обема на извършената работа, който е резултат от съчетаването на множество причини; и че всъщност, ако за да се изразя с по-малко думи, заимствам някои термини от геометрията, аз не забравям, че геометрическата точност няма място при моралните количества.

Управлението представлява в умален вид онова, което политическото тяло, което го съдържа в себе си, е в голям мащаб.

То е морална личност, надарена с известни способности, активна като суверена, пасивна като държавата, и която може да бъде разложена на други подобни отношения; оттук следователно възниква нова пропорция и в нея друга според реда на юридическите тела, докато се стигне до някакъв среден неделим член, т.е. до един-единствен началник или върховен магистрат, когото можем да си представим сред тази прогресия като единица между поредицата на дробите и поредицата на целите числа.

Без да затъваме в това умножаване на членове, нека се задоволим да гледаме на управлението като на ново тяло в държавата, различно от народа и от суверена и посредничещо между единия и другия.

Между тия две тела е налице следната основна разлика: държавата съществува сама по себе си, а управлението съществува само чрез суверена. Така че доминиращата воля на владетеля не е или не трябва да бъде друго освен общата воля или законът; неговата сила е само съсредоточена в него обществена сила; щом поиска сам да извърши някакъв абсолютен и независим акт, спойката в цялото започва да отслабва. Ако най-после се случи владетелят да прояви по-активна лична воля, отколкото суверенът, и за да я осъществи използва обществената сила, която е в ръцете му, и по този начин се окажат, така да се каже, двама суверени, единият по право, а другият фактически, в същия миг обществеият съюз би изчезнал и политическото тяло би се разпаднало.

Но за да може управленското тяло да съществува, да води оня действителен живот, кой го отличава от държавното тяло; за да могат всички негови членове да действат съгласувано и да отговарят на целта, за която то е било учредено, необходимо му е едно частно аз, една обща за всичките му членове чувствителност, сила и собствена воля, която да се стреми към неговото опазване. Това частно съществуване предполага наличието на събрания, съвети, възможността да се разисква, да се решава, наличие на права, титли, привилегии, които принадлежат единствено на владетеля и правят положението на магистрата толкова по-почетно, колкото е по-трудно. Трудностите са свързани с това, как подчиненото цяло да се уреди в цялото така, че утвърждавайки своята структура, да не увреждат общата; да прави винаги разлика между своята частна сила, предназначена за собственото му опазване, и обществената сила, предназначена за опазването на държавата, с една дума, да бъде винаги готово да жертва управлението за народа, а не народа за управлението.

Впрочем, макар изкуственото тяло на управлението да е дело на друго изкуствено тяло и да води в известен смисъл заимстван и подчинен живот, това не значи, че то не може да действа повече или по-малко енергично или бързо, да се радва, така да се каже, на повече или на по-малко крепко здраве.

Най-после, без да се отдалечава пряко от цялта на своето учредяване, то може да се отклонява от нея повече или по-малко в зависимост от начина, по който е устроено.

От всички тези разлики се раждат различните отношения, които управлението трябва да поддържа с държавното тяло в зависимост от случайните и частните отношения, видоизменящи същата тази държава. Защото и най-доброто само по себе си управление често може да стане най-порочното, ако тези

отношения не се променят съобразно с недостатъците на политическото тяло, на което то принадлежи.

Глава втора

За принципа, който определя различните форми на управление

За да изложа общата причина за тези различия, трябва да разграничa тук владетеля и управлението[64], както по-горе разграничих държавата и суверена.

Магистратът като цяло тяло може да се състои от по-голям или по-малък брой членове. Вече казахме, че отношението суверен – поданици е толкова по-голямо, колкото по-многоброен е народът; и по силата на една очевидна аналогия можем да кажем същото за отношението управление-магистрати.

Тъй като обаче общата сила на управлението винаги е силата на държавата, тя не се променя; откъдето следва, че колкото повече едно управление използва тази сила върху своите собствени членове, толкова по-малка част от нея му остава, за да действа върху целия народ.

Следователно колкото по-многобройни са магистратите, толкова по-слабо е управлението. Тъй като това правило е основно, нека се опитаме да го изясним по-добре.

Ние можем да различим в лицето на магистрата три различни по същество воли: най-напред собствената воля на индивида, която се стреми само към своята лична изгода; на второ място, общата воля на магистратите, която засяга единствено изгодата на владетеля и която можем да наречем корпоративна воля (volonté de corps); тя е обща по отношение на управлението и частна по отношение на държавата, от която управлението е част; на трето място, волята на народа или суверенната воля, която е обща както по отношение на държавата, взета като цяло, така и по отношение на управлението, взето като част от цялото.

При едно съвършено законодателство частната или индивидуалната воля трябва да бъде нулева, присъщата на управлението корпоративна воля – твърде подчинена; следователно общата, или суверенната воля трябва винаги да господства и да бъде единственото правило за всички останали.

Според природния ред, обратното, тези различни воли стават толкова по-действени, колкото повече се съсредоточават. Така че общата воля винаги е най-слаба, корпоративната воля стои на второ място, а частната воля – на първо място; така че всеки член на управлението е най-напред сам себе си, след това магистрат и след това гражданин; степенуване, пряко противоположно на онова, което обществеият ред изисква.

Да приемем при това положение, че цялата власт е в ръцете на един-единствен човек. Частната воля и корпоративната воля са слети и следователно последната е достигнала възможно най-високата си степен на интензивност. Но тъй като използването на силата зависи от степента на волята, а абсолютната сила на управлението не се променя, излиза, че най-дейно е управлението на един само човек.

И обратно, нека обединим управлението и законодателната власт; нека направим от суверена владетел и от всички граждани – магистрати. Тогава корпоративната воля, слята с общата воля, не ще бъде по-дейна от нея и ще остави частната воля да се разгръща с пълна сила. По такъв начин управлението при същата абсолютна сила ще бъде сведено до своята минимална относителна сила или действеност.

Тези съотношения са безспорни, а има и други съображения, които ги потвърждават. Виждаме например, че всеки магистрат е по-деен в тялото, към което принадлежи, отколкото всеки гражданин в своето; и че следователно частната воля има много по-голямо влияние върху действията на управлението, отколкото върху тези на суверена; защото всеки магистрат почти винаги е натоварен с някаква функция в управлението; докато всеки гражданин, взет отделно, няма никаква функция

на суверенност. Впрочем колкото по-обширна става държавата, толкова повече реалната ѝ сила расте, макар това да не става пропорционално на нейната площ. Но когато държавата си остава същата, колкото и да се увеличава броят на магистратите, управлението не придобива по-голяма реална сила, защото това е сила на държавата, а нейното измерение винаги е едно и също. Така че относителната сила или действеността на управлението намаляват, без да може да се увеличи неговата абсолютна или реална сила.

Също така е сигурно, че на колкото повече хора се възлага работата, толкова по-бавно я отмятат те, че прекалената предпазливост не оставя особено големи възможности на щастливата съдба; че случаят се изтървава и многото дълги разисквания често погубват плода на самото разискване.

Току-що доказах, че управлението отслабва, колкото повече расте броят на магистратите; а преди това доказах, че колкото по-многобroен е народът, толкова по-големи обуздаващи сила са необходими. Откъдето следва, че съотношението между магистратите и управлението трябва да бъде обратно на съотношението между поданиците и суверена, т.е. колкото по расте държавата, толкова повече трябва да се стеснява управлението, до степен броят на ръководителите да намалява съответно с увеличаването на населението.

Впрочем тук аз говоря само за относителната сила[65] на управлението, а не за правилността на неговите действия; защото, напротив, колкото по-многобройна е магистратурата, толкова повече корпоративната воля се доближава да общата воля; докато при един-единствен магистрат същата тази корпоративна воля, както вече казах, е само частна воля. Така на едната страна се губи онова, което може да бъде спечелено на другата, и изкуството на законодателя е да съумее да определи точката, в която силата и волята на управлението, намиращи се винаги в обратна пропорция, да се съчетаят в най-изгодното за държавата отношение.

Глава трета

Видове управления

В предишната глава видяхме защо имаме различни видове или форми на управления в зависимост от броя на членовете, които ги съставляват; остава сега да видим как става това разделение.

Суверенът може да предаде управлението на целия народ или на по-голямата част от него, така че гражданите-магистрати да бъдат повече от гражданите-обикновени частни лица. Тази форма на управление се нарича демокрация.

Или пък той може да събере управлението в ръцете на малък брой хора, така че обикновените граждани да бъдат повече от магистратите; тази форма носи името аристокрация.

Най-после суверенът може да съсредоточи цялата власт в ръцете на един-единствен магистрат, от когото всички други да получават своята власт. Тази трета форма е най-често срещаната и се нарича монархия, или царско управление.

Трябва да се отбележи, че всички тези форми или поне първите две могат да менят своя обхват и в двете посоки и понякога той става доста широк; защото демокрацията може да обеме целия народ или да се стесни до половината му. Аристокрацията на свой ред може, тръгвайки от половината народ, да се стеснява неограничено до все по-малък брой хора. Дори царската власт се поддава в известна степен на разделяне. Спарта по устройство винаги е имала двама царе; а в Рим се е случвало да управляват до осем императора едновременно, без да може да се каже, че империята е разпокъсана. Така че има една точка, в която всяка форма на управление се слива със следващата; и ние виждаме, че под три само определения управлението може в действителност да вземе толкова различни форми, колкото граждани има държавата.

Нещо повече: понеже същото това управление може в някои отношения да се подразделя на други части, като една бъ-

де администрирана по един начин, а друга по друг, от съчетаването на тези три форми могат да се получат голям брой смесени форми, всяка една от които е умножима на всички прости форми.

Открай време много се е спорило по въпроса за най-добрата форма на управление, без да се взима предвид, че всяка може да бъде най-добра при определени обстоятелства и най-лоша при други.

Ако в различните държави броят на върховните магистрати трябва да бъде обратно пропорционален на броя на гражданите, оттук следва, че обикновено демократичното управление подхожда на малките държави, аристократичното – на средните, а монархическото – на големите. Това правило се извлича непосредствено от принципа. Но как да се пресметнат множеството обстоятелства, които могат да станат повод за изключения?

Глава четвърта

За демокрацията

Онзи, който създава закона, знае по-добре от всеки как той трябва да бъде прилаган и тълкуван. Затова изглежда, че не би могла да съществува по-добра държавна организация от тази, при която изпълнителната власт е слята със законодателната: но тъкмо това прави подобно управление непригодно в някои отношения, защото не разделя нещата, които трябва да бъдат разделени едно от друго, и тъй като владетелят и суверенът са едно и също лице, те образуват, така да се каже, управление без управление.

Не е добре оня, който създава законите, да бъде и техен изпълнител, нито народът като цяло да отклонява своето внимание от общите съображения, за да го насочва към частните предмети. Няма нищо по-опасно от влиянието на частните интереси върху обществените работи и злоупотребата със законите от страна на управлението е по-малко зло от покварата на законодателя – неизбежна последица от частните съображения. В такъв случай, тъй като държавата е увредена в своята същност, всякаква реформа става невъзможна. Народ, който никога не би злоупотребил с управлението, не би злоупотребил и с независимостта; народ, който би управлявал винаги добре, не би имал нужда да бъде управляван.

Ако вземем термина в неговото буквално значение, истинска демокрация никога не е имало и никога няма да има. Противно на природния ред е мнозинството да управлява, а малцинството да бъде управлявано. Не можем да си представим, че народът ще стои непрекъснато събран на едно място, за да решава обществените работи, и не е трудно да се види, че той не би могъл да създаде за целта комисии, без да се промени формата на управлението.

Ето защо аз мога, струва ми се, да приема за принцип, че когато функциите на управлението са разделени между повече колегии, най-малобройните рано или късно добиват най-голяма власт, па макар и само затова, че те по-лесно движат работите, което при тях става естествено.

Впрочем какви ли не трудни за обединяване неща предполага тази форма на управление? Преди всичко – една много малка държава, в която народът може лесно да бъде свикван и където всеки гражданин може без затруднение да познава всички останали; на второ място – голяма простота на нравите, която да предотвратява натрупването на голям брой дела и трънливите дискусии; след това – голямо равенство в общественото и имуществено положение, без което равенството в правата и в управлението не би могло да се задържи дълго време; най-после малко или никакъв разкош; защото или разкошът е последица от богатствата, или ги прави необходими; той разлага едновременно и богатия, и бедния: първия чрез притежанието, втория чрез завистта; той продава родината на изнежеността, на суетата; той отнема на държавата всичките й граждани, за да ги направи роби едни на други, а всичките заедно – на хорското мнение.

Ето защо един известен автор[65] въздигна добродетелта като принцип на републиката, тъй като всички тези условия не биха могли да съществуват без добродетелта: но понеже не успя да направи необходимите разграничения, този чудесен гений често бе неточен, понякога неясен, и не видя, че тъй като суверенната власт при всички случаи е една и съща, един и същ принцип[67] трябва да се прилага във всяка добре устроена държава – това е вярно в различна степен в зависимост от формата на управлението.

Нека прибавим, че никое друго управление не е така изложено на граждански войни и на вътрешни вълнения, както демократичното или народно управление, защото никое друго не се стреми така силно и непрекъснато да променя своята форма и не изисква повече бдителност и смелост, за да бъде опазено такова, каквото е. При това именно устройство гражданинът трябва да се въоръжи със сила и постоянство и всеки ден да повтаря дълбоко в сърцето си онова, което един доблестен воевода* е казвал в полския Сейм: Malo periculosam libertatem quam quietum servitium[68].

Ако съществуваше народ от богове, той би се управлявал демократично. Толкова съвършено управление не е за хора.

Глава пета

За аристокрацията

Тук имаме две ясно разграничени морални личности, а именно: управлението и суверенът, следователно и две общи воли – едната обща по отношение на всички граждани, а другата само за членовете на администрацията. Така че макар управлението да е в състояние да урежда своя вътрешен ред така, както си иска, на народа то може да говори само от името на

* Познанският воевода, баща на лотарингския дук, крал на Полша. – *Бел. на Русо.*

суверена, т.е. от името на самия народ; нещо, което никога не трябва да се забравя.

Първите общества са имали аристократично управление. Старейшините на семействата са разисквали помежду си обществените дела. Младите хора без мъка отстъпвали пред авторитета на опита. Оттук и названията свещеници, старейшини, сенат, геронти[69]. Диваците в Северна Америка и днес се управляват така и управлението им е много добро.

Но колкото повече неравенството, въведено с институирането, вземало връх над природното неравенство, богатството или мощта* добивали предпочитание пред възрастта и аристокрацията станала изборна. Докато най-после мощта, предавана от бащи на деца заедно с всички имущества, превръща семействата в патрициански, управлението става наследствено и се появяват двадесетгодишни сенатори.

Така че има три вида аристокрация: природна, изборна, наследствена. Първата подхожда само за първобитните народи; третата е най-лошата от всички форми на управление. Втората е най-добра: това е аристокрация в истинския смисъл на думата.

Освен предимството, което дава разграничаването на двете власти, вторият вид аристокрация има и предимството на изборността; защото при народното управление всички граждани се раждат магистрати; а вторият вид аристокрация ограничава техния брой и те могат да стават такива само чрез избори **; по този начин честността, образоваността, опитът и всички други основания за обществено предпочитание и уважение са за гражданите все нови гаранции, че ще бъдат мъдро управлявани.

* Ясно е, че думата "оптимати" при древните не означава най-добрите, а най-могъщите. – *Бел. на Русо.*

** Много важно е изборният ред на магистратите да б ъде установен със закон, защото, ако изборът бъде предоставен изцяло на волята на владетеля, неизбежно ще се изпадне в наследствена аристокрация, както стана с републиките във Венеция и Берн: първата отдавна е една разложена държава, а втората се държи благодарение на извънредната мъдрост на своя сенат: едно много достойно за уважение и много опасно изключение. – *Бел. на Русо.*

Освен това събранията се свикват по-лесно, делата се разискват по-добре, движат се с повече ред и усърдие, влиянието на държавата в чужбина се поддържа по-добре от уважавани сенатори, отколкото от едно неизвестно или презирано множество.

С една дума, най-добрият и най-естествен ред е най-мъдрите да управляват множеството, когато всички са сигурни, че те го управляват в негов интерес, а не в свой собствен. Не бива напразно да се усложняват механизмите, нито да се извършва с двадесет хиляди души онова, което сто подбрани човека могат да направят още по-добре. Но трябва да отбележим, че в този случай кооперативният интерес почва да ръководи обществената сила, като се съобразява все по-малко с правилата на общата воля и друг неизбежен наклон отнема на законите част от изпълнителната власт[70].

Що се отнася до особените условия, при аристокрацията не е необходимо нито държавата да бъде толкова малка, нито народът толкова първобитен и прям, та да може изпълнението на законите да следва непосредствено от обществената воля, както при една добра демокрация. Нито е необходимо нацията да бъде толкова голяма, та ръководителите, пръснати по цялата територия, за да я управляват, да могат да се откъсват от суверена всеки в своя окръг и да се обявяват отначало за независими, за да станат накрая самите те господари.

Ако обаче аристокрацията изисква някоя и друга добродетел по-малко, отколкото народното управление, в замяна тя изисква други, характерни само за нея: например богатите да проявяват умереност, а бедните да се задоволяват с това, което имат; защото строгото равенство тук, изглежда, би било неуместно; то не е било спазвано дори в Спарта.

Впрочем ако тази форма предполага известно неравенство в богатствата, то е, за да бъде, общо взето, воденето на обществените работи поверявано на онези, които могат повече от всички останали да им посветят цялото си време, а не както твърди Аристотел, за да бъдат богатите винаги предпочитани[71]. Напротив, много важно е един обратен избор да показва понякога на народа, че има съображения, по-важни от богатството, когато се оценяват достойнствата на хората, на които следва да се даде предпочитание.

Глава шеста
За монархията

Дотук разглеждахме владетеля като морална и колективна личност, единна по силата на законите и хранителка на изпълнителната власт в държавата. Сега трябва да разгледаме тази власт, събрана в ръцете на една само физическа личност, на един реален човек, който единствен има право да разполага с нея съобразно със законите. Този именно човек наричат монарх или цар.

Обратно на другите форми на управление, при които едно колективно същество представлява индивид, при монархията един индивид представлява колективно същество; така че владетелят като морална единица е същевременно и физическа единица и в нея естествено се обединяват всички способности, които законът с толкова усилия обединява в другата.

Така волята на народа и волята на държавата, обществената сила на държавата и частната сила на управлението – всичко се подчинява на една и съща движеща сила, всички лостове на машината са в една и съща ръка, всичко върви към една и съща цел; няма противоположни движения, които да се унищожават взаимно и човек не може да си представи друг вид устройство, при което с по-малко усилие да се произвежда по-голямо действие. Архимед, седнал спокойно край брега и водещ без усилие по вълните някой кораб, ми прилича на обигран монарх, който управлява от своя кабинет обширната си държава и движи всичко, а сам изглежда неподвижен.

Но ако няма управление, по-могъщо от това, няма и управление, при което частната воля да има по-голяма власт и полесно да господства над другите: всичко върви към една и съ-

ща цел, това е вярно; но тази цел не е общественото щастие и самата сила на администрацията непрекъснато се обръща във вреда на държавата.

Царете искат да бъдат абсолютни монарси и на тях открай време им се заявява, че единственият начин, за да го постигнат, е да спечелят обичта на своите народи. Тази мисъл е много красива и дори много вярна в някои отношения: за нещастие в царските дворове винаги ще се подиграват с нея. Силата, която дава обичта на народите, е безспорно най-голямата: но тя е нетрайна и условна, владетелите никога не ще се задоволят с нея. Най-добрите царе искат да бъдат лоши, ако им се прище, без да престанат да бъдат господари: един политически проповедник може да им повтаря, колкото си ще[72], че тъй като тяхната сила е в силата на народа, те имат най-голям интерес народът да процъфтява, да се множи, да внушава страх; те много добре знаят, че това не е вярно. Техният личен интерес изисква първо народът да бъде слаб, да бедства и да не може никога да им противостои. Признавам, ако предположим, че поданиците бъдат винаги съвършено покорни, интересът на владетеля би бил в такъв случай народът да е силен, та силата му, която е негова, да буди страх у съседите му; но тъй като тази заинтересуваност е второстепенна и подчинена, а двете предположения са несъвместими, естествено е владетелите да предпочитат винаги онова правило, което им е непосредствено полезно. Това именно Самуил настойчиво обясняваше на евреите[73]; същото нещо Макиавели разкри твърде очевидно. Давайки си вид, че поучава царете, той остави големи поуки на народите. ***Владетелят*** на Макиавели е книга за републиканците*[74].

* Бележка на Русо, прибавена в изданието от 1782 г.: "Макиавели е бил честен човек и добър гражданин; но свързан с дома на Медичите, той е бил принуден поради потиснатата си родина да маскира любовта си към свободата. Самият избор на неговия отвратителен герой (Чезаре Борджий – б. пр.) достатъчно ясно показва тайното му намерение; а противоречието между принципите, изложени в книгата му ***Владетелят***, принципите, които виждаме в ***Размишление върху първите десет книги на Тит Ливий*** и ***История на Флоренция***, доказва, че този дълбок политически деец досега е имал само повърхностни или покварени читатели. Римският двор строго забрани неговата книга и аз разбирам защо: него именно той обрисува най-ярко."

Общите съотношения ни доведоха да извода, че монархията е форма на управление, подходяща само за големи държави; и когато я разглеждаме по същество, отново се убеждаваме в това. Колкото по-многобройна е обществената администрация, толкова повече намалява отношението между владетеля и неговите поданици, приближавайки се до равенството, така че в условията на демокрацията това отношение е равно на единица или на самото равенство. Същото отношение расте колкото повече кръгът на управляващите се стеснява и достига своя максимум, когато управлението е в ръцете на един само човек. Тогава разстоянието между владетеля и народа става много голямо и на държавата липсва спойка. За да се създаде тя, са необходими следователно междинни съсловия: нужни са князе, големци, благородници, които да ги запълнят. Това обаче съвсем не подхожда на една малка държава, която всички тези съсловни степени разоряват.

Но ако е трудно да се управлява добре една голяма държава, много по-трудно е тя да бъде управлявана добре от един само човек, а всеки знае какво става, когато царят си назначава заместници.

Съществен и неизбежен недостатък, който винаги ще поставя монархическото управление по-ниско от републиканското е, че при последното общественият глас почти винаги издига на първите места просветени и способни хора, които ги заемат с достойнство; докато хората, които преуспяват при монархиите, най-често са дребни заядливци, дребни мошеници, дребни интриганти, чиито дребни възможности – а в царските дворове чрез тях се стига до високите длъжности – само показват на обществото тяхната некадърност веднага щом се издигнат. Народът много по-малко се лъже в избора си, отколкото владетелят, и сред чиновниците на монарха ще срещнете действително достоен човек почти толкова рядко, колкото глупак начело на републиканска власт. И затова, когато по някаква щастлива случайност един от тези хора, родени, за да управляват, поеме кормилото в някоя монархия, почти съсипана от

глутниците подобни красавци, всички остават изненадани от възможностите, които той намира, и неговото управление се превръща в епоха за страната.

За да бъде една монархическа държава добре управлявана, би трябвало броят на населението ѝ или нейната територия да бъдат по възможностите на този, който управлява. По-лесно е да завладяваш, отколкото да ръководиш. При достатъчно дълъг лост можеш само с един пръст да катурнеш света, но за да го подтържаш, необходими са херкулесовски рамене. Дори ако държавата е само малко по-голяма (от възможностите на владетеля – б. пр.), владетелят ѝ почти винаги е много малък за нея. Когато, напротив, държавата се окаже много малка за своя ръководител, което се случва твърде рядко, тя пак се управлява зле, защото ръководителят, увлечен от размаха на своите виждания, забравя интересите на народа и злоупотребявайки с талантите, които има в излишък, прави народа не помалко нещастен от ръководителя, комуто липсва талант. Би трябвало, така да се каже, едно царство да се разширява или стеснява при всеки нов цар в зависимост от неговите възможности: докато при наличието на сенат, чиито дарби имат непостоянни измерения, границите на държавата могат да остават неизменни и нейното управление да не върви по-зле.

Най-осезаемият недостатък на едноличното управление е липсата на онази трайна приемственост, която при другите две образува една непрекъсната връзка. Умре ли царят, нужен е друг; изборите оставят опасни промеждутъци. Те са буреносни и ако гражданите не са крайно честни, безкористни – нещо почти изключено при това управление, разколът и развалата неизбежно се намесват. Трудно е този, на когото държавата се е продала, да не я продаде на свой ред и да не вземе от слабите обезщетения за парите, които силните са му измъкнали. Рано или късно при подобно управление всичко става продажно и тогава мирът, на който се радват при царете, е по-лош от бездедиците на междуцарствието.

Какво е правено, за да се предотвратят тези злини? В някои кралски домове короните са провъзгласявани за наследствени и е установяван такъв ред за наследяване на трона, който да предотвратява всякакви спорове след смъртта на царя. Ще рече, заменяйки неудобството на изборите с неудобството на регентствата, хората са предпочитали привидното спокойствие пред мъдрото управление и са били готови да приемат за ръководители деца, чудовища, малоумни пред разприте около избора на добър цар; не са вземали предвид факта, че излагайки се на рисковете, свързани с алтернативата, обръщат почти всички шансове срещу себе си. Много смислено младият Денис[75], когото бащата упрекнал за някаква срамна постъпка с думите: "Нима съм ти давал такъв пример?" – отговорил: "О, вашият баща не е бил цар."

Всичко допринася да бъде лишен от справедливост и разум един човек, отглеждан, за да заповядва на другите. Казват, че в дворците си давали много труд, за да научат младите принцове на изкуството да се царува; не личи това възпитание да им носи полза. Биха направили по-добре, ако най-напред ги обучат на изкуството да се подчиняват. Най-великите царе, които историята е славила, не са били възпитавани, за да царуват; това е наука, която човек толкова по-малко владее, колкото повече я е изучавал, и която той усвоява по-добре, като се подчинява, отколкото като заповядва. Nam utillissimus idem ac brevissimus bonarum malarumque rerum delectus, cogitare quid aut nolueris sub alio Principe aut volueris[76].

Следствие от тази липса на последователност е непостоянството на кралското управление, което се приспособява ту в една, ту в друга посока в зависимост от характера на царуващия владетел или на хората, които царуват вместо него, и не може дълго време да има нито определена цел, нито последователно поведение: тази променливост кара държавата да се люшка непрекъснато от един принцип към друг, от проект към проект – нещо, което не става при другите управления, където владетелят е винаги един и същ. Ето защо виждаме, че, общо взето, ако в царския двор има повече хитрост, в сената има повече мъдрост; и че републиките вървят към своите цели, во-

дени от по-постоянни и по-добре следвани разбирания; докато всяка промяна в кралското управление предизвиква промяна и в държавата: общ принцип за всички управници и за почти всички царе е във всяко нещо да вършат обратното на своя предшественик.

От същата тази непоследователност идва и решението на един софизъм, който привържениците на монархията много обичат: те не само сравняват гражданското управление с управлението на дома и владетеля с баща на семейство – грешка, която вече бе отречена, но щедро приписват на този ръководител всички добродетели, от които той би имал нужда, и винаги приемат, че владетелят е такъв, какъвто би трябвало да бъде: предположение, по силата на което царското управление явно е за предпочитане пред всяко друго, защото безспорно е най-силното, а за да бъде и най-доброто, му липсва само едно – корпоративната воля да бъде по-съобразена с общата воля.

Но ако според Платон* царят по природа е рядка личност, то колко пъти природата и щастливият случай ще си сътрудничат взаимно за неговото коронясване? И ако царското възпитание неизбежно покварява онези, които го получават, какво може да се очаква от поредица хора, възпитавани, за да царуват? Трябва наистина да искаш сам себе си да лъжеш, за да смесваш царско управление с управление на добър цар. За да проличи какво представлява това управление само по себе си, трябва да се проучи как се проявява то при ограничени или лоши князе; защото или те ще стъпят на трона такива, или тронът ще ги направи такива[77].

Тези трудности не са убягнали от погледа на нашите автори, но ни най-малко не са ги смутили. Лекът, казват те, е да се слуша безропотно[78]. Бог ни дава лошите царе в гнева си и ние трябва да ги търпим като наказание небесно. Подобно разсъждение, не ще и дума, е поучително; не зная обаче дали то не е по-подходящо за църковен амвон, отколкото за книга по въпроси на политиката. Какво да кажем за лекар, който обещава чудеса, а умее само да приканва своя болен към търпение? Известно е, че когато управлението ти е лошо, трябва да го търпиш: въпросът е, как да се намери добро управление.

* In Civili. – *Бел. на Русо.*

Глава седма

За смесените управления

Всъщност прости* управления няма. Необходимо е единственият ръководител да има подчинени магистрати; необходимо е народното управление да има един ръководител. Така че при разделението на изпълнителната власт степенуването върви винаги от големия брой към по-малкия с тази разлика, че понякога големият брой зависи от малкия, а друг път малкият – от големия.

Понякога разделението става по равно; било когато съставните части се намират във взаимна зависимост, както е в Англия, било когато властта на всяка част е независима, но незавършена, както е в Полша[79]. Втората форма е лоша, защото няма единство в управлението и няма вътрешна спойка в държавата.

Кое е по-добро, простото или смесеното управление? Въпрос, който политиците твърде оживено разискват и на който трябва да се отговори така, както аз отговорих по-горе във връзка с всяка форма на управление.

Простото управление е само по себе си най-добро поради самия факт, че е просто. Но когато изпълнителната власт не зависи достатъчно от законодателната, т.е. когато отношението между владетеля и суверена е по-голямо, отколкото между народа и владетеля, това нарушаване на пропорцията трябва да се оправи, като се раздели управлението; защото тогава властта на всички негови части над поданиците не намалява, а

* В чист вид. – *Бел. прев.*

тяхното разделение ги прави всички заедно по-слаби спрямо суверена.

Същата трудно се предотвратява чрез установяване на междинни магистрати, които, без да накърняват целостта на управлението, само уравновесяват двете сили и поддържат съответните им права. Тогава управлението не е смесено, то е осъразмерено.

С подобни средства може да се поправи и обратната трудност – когато правителството е прекалено хлабаво, – като се създават колегии, които да го съсредоточат. Това се практикува във всички демокрации. В първия случай разделят управлението, за да го отслабят, а във втория – за да го укрепят; защото максимумът сила и максимумът слабост се съдържат еднакво в простите управления, докато смесените форми дават една средна сила.

Глава осма

Всяка форма на управление не е пригодна за всяка страна

Свободата не е плод, който расте при всеки климат, затова и тя не е достъпна за всеки народ. Колкото повече човек разсъждава върху този принцип, установен от Монтескьо, толкова повече чувства неговата истинност: колкото повече го оспорват, толкова повече възможности се създават за неговото обосноваване с нови доводи.

При всички управления в света обществената личност потребява и не произвежда нищо. Тогава откъде получава тя потребяваното? От труда на своите членове. Излишъкът на частните лица създава необходимото за обществото. От което следва, че общественото състояние може да съществува само тогава, когато трудът на хората произвежда повече от техните нужди.

Този излишък обаче не е еднакъв в цял свят. В много страни той е значителен, в други – среден, в трети – никакъв, а в

четвърти – отрицателен. Това отношение зависи от благоприятния климат, от вида обработка, която земята изисква, от естеството на онова, което тя произвежда, от силата на нейните жители, от по-голямото или по-малкото потребление, което им е необходимо, и от редица други негови съставни отношения от този род.

От друга страна, всички управления не са еднакви по природа; едни са по-хищни, други по-малко и разликите се изграждат върху друг един принцип, според който колкото повече обществените облагания се отдалечават от своя източник, толкова повече тежат те. Това бреме следва да се измерва не по обема на облаганията, а в зависимост от пътя, който те трябва да изминат, за да се върнат в ръцете, от които са излезли. Когато това обръщение е бързо и добре уредено, няма значение дали се плаща малко или много, народът е винаги богат и финансите винаги вървят добре. Напротив, колкото и малко да дава народът, ако това малко не му се възвръща, той се изтощава от непрекъснато даване: държавата никога не забогатява и народът винаги е гол.

Оттук следва, че колкото повече се увеличава разстоянието между народа и управлението, толкова по-тежко става данъчното бреме; ето защо при демокрацията народът е най-малко натоварен; при аристокрацията повече; при монархията той носи най-голямата тежест. Така че монархията подхожда само на богатите нации; аристокрацията – на средните по богатство и по големина държави; демокрацията – на малките и бедни държави.

И действително колкото повече разсъждава човек, толкова повече различия открива в това отношение между свободните и монархическите държави; при първите всичко служи на общата полза; при другите обществените и частните сили са взаимнопротивоположни и едните растат чрез отслабването на другите; най-после, вместо да управлява поданиците, за да ги осчастливи, деспотизмът ги разорява, за да ги управлява.

И така във всеки край има природни причини, по които може да се определи към каква форма на управление го тласка

силата на климата и дори да се каже какъв вид население следва да има там.

Безплодните, неблагодарни места, където добивът не струва колкото вложения труд, следва да останат необработени и пусти или населени само с диваци; местата, в които човешкият труд дава само строго необходимото, следва да бъдат населявани от варварски народи; тук не е възможен никакъв вид граждански ред[80]; местата, в които вложеният труд дава среден излишък, подхождат на свободните народи; онези, при които плодородната и богата земя дава голям добив срещу малко труд, следва да бъдат управлявани монархически, та разкошът на владетеля да поглъща излишъците на неговите поданици; защото по-добре е този излишък да бъде поглъщан от управлението, отколкото да се разпилява от частните лица. Зная, че има изключения; но самите тези изключения потвърждават правилото, тъй като рано или късно предизвикват революции, които връщат нещата към природния ред.

Нека винаги правим разлика между общите закони и частните причини, способни да видоизменят тяхното действие. Дори целият Юг да беше покрит с републики, а целият Север с деспотични държави, пак ще си остане верен принципът, че влиянието на климата прави деспотизмът по-подходящ за топлите страни, варварското състояние – за студените страни и доброто гражданско управление – за междинните области. Ясно ми е също така, че дори принципът да се приеме, би могло да се възрази, че има много плодородни студени страни и много неплодородни южни страни. Но тук виждат трудност само онези, които не разглеждат въпроса от всички страни. Необходимо е, както казах, да се вземат под внимание съотношенията между труда, силите, потреблението и т.н.

Нека предположим, че от две, равни по богатство земи едната дава пет, а другата десет. Ако жителите на първата консумират четири, а жителите на втората девет, излишъкът от добива в първия случай ще бъде 1/5, а във втория – 1/10. Тъй като отношението между тези два излишъка е обратно пропорционално на отношението между обема на добивите, земята, която произвежда само пет, ще дава двоен излишък в сравнение със земята, която произвежда десет.

Но не става дума за двоен добив и не мисля, че някой би се осмелил поначало да сложи знак за равенство между плодородието в студените страни и плодородието в топлите страни. Въпреки това нека предположим, че това равенство съществува; нека поставим, ако искате, наравно Англия и Сицилия, Полша и Египет. Още по на юг имаме Африка и двете Индии, по на север нямаме нищо. Срещу това равенство в добива каква разлика в обработването на земята! В Сицилия е достатъчно земята да се почопли; ала колко грижи са необходими в Англия, за да се разоре! А там, където са необходими повече ръце, за да се получи същият добив, излишъкът неизбежно е по-малък.

Вземете предвид освен това, че един и същ брой хора потребяват много по-малко в топлите страни. Климатът им налага да бъдат умерени, за да се чувстват здрави; европейците, които искат да живеят там, както живеят у дома си, измират до един от дизентерия и от стомашни разстройства. "Ние, казва Шарден, сме хищни животни, вълци в сравнение с азиатците. Някои обясняват умереността на персийците с това, че тяхната страна е по-малко обработена, а аз, напротив, мисля, че хранителните продукти там не са така изобилни, защото на жителите е необходимо по-малко. Ако тяхната умереност, продължава той, беше последица на недоимък, само бедните биха яли малко, докато тук изобщо всички ядат малко; освен това биха яли различно в различните провинции в зависимост от плодородието на мястото, а същата умереност наблюдаваме в цялата страна. Те се гордеят много със своя начин на живот, като казват, че е достатъчно да погледнеш цвета на лицето им, за да разбереш колко по-добър е той от този на християните. И действително персийците имат равен тен, красива, нежна и гладка кожа; докато арменците, които са техни поданици и живеят по европейски, имат груба пъпчива кожа, тлъсти и тежки тела"[81].

Колкото са по-близко до екватора, с толкова по-малко живеят народите. Те почти не ядат месо: ориз, царевица, кускус, просо, хляб от маниока – това са техните обикновени храни. В

Индия има милиони хора, чиято храна не струва и едно су на ден. В Европа виждаме чувствителни разлики в апетита дори между народите от Севера и Юга. Един испанец ще преживее осем дни с обеда на един германец. В страните, където хората са по-яшни, разкошът се насочва и към хранителните продукти: в Англия той се изразява в трапеза, претоварена с месо; в Италия ви угощават със захар и с цветя.

Разкошът в облеклото също предлага подобни разлики. Там, където годишните времена се менят рязко и бързо, хората носят по-добри и по-прости дрехи; в климати, където облеклото е главно украса, в него търсят повече блясък, отколкото полза; самите дрехи там са лукс. В Неапол ще видите всеки ден по Позилипо[82] да се разхождат хора в обшити със злато жакети, но без чорапи. Същото е и със сградите; отдават всичко на великолепието, щом няма защо да се страхуват от непостоянството на времето. В Париж, в Лондон хората искат да живеят на топло и на удобно, в Мадрид имат великолепни салони, но тук прозорците не се затварят и хората спят в миши дупки.

В топлите страни храната е много по-питателна и сочна; това е третата разлика, която не може да не влияе върху втората. Защо в Италия се ядат толкова много зеленчуци? Защото са добри, хранителни и имат отличен вкус. Във Франция, където ги подхранват само с вода, те не са хранителни и на трапезата не ги броят почти за нищо. Но у нас те не заемат по-малка площ и тяхното отглеждане отнема поне толкова труд, колкото и в Италия. Доказано е, че житата от Барбария[83] съдържат повече брашно от френските, макар добивите там да са по-малки, отколкото във Франция, а френските жита на свой ред дават повече брашно от северните. Откъдето може да се заключи, че подобно степенуване се наблюдава изобщо по посока от екватора към полюса. Не е ли явна неизгода при равен добив да имаш по-малко храна?

Към всички тези различни съображения мога да прибавя едно, което произтича от тях и ги подкрепя; то е, че топлите страни имат нужда от по-малко население, отколкото студените, а могат да изхранят повече; което дава двоен излишък

винаги в изгода на деспотизма. Колкото по-голямо пространство заемат един и същ брой жители, толкова по-трудни са бунтовете; защото бунтовниците не могат да се съберат нито бързо, нито тайно и за управлението винаги е лесно да осуети намеренията им и да прекъсне съобщенията; но колкото по-тясно е свързан един многоброен народ, толкова по-трудно е за управлението да узурпира властта на суверена; ръководителите на разбунтувания народ разискват в стаите си така спокойно, както владетелят в своя съвет, а тълпата се събира по площадите толкова бързо, както войските в казармите си. Предимството на едно тиранично управление следователно е, че действа на големи разстояния. С помощта на опорните точки, които си създава, силата му расте надалече, както при лостовете*. И, обратно, силата на народа действа само когато е съсредоточена: тя се изпарява и се губи, когато се разпростре нашироко, както пръснатият на земята барут се запалва зрънце по зрънце. Така че най-слабо населените страни са най-пригодени за тиранията: хищните зверове царуват само в пустините.

Глава девета

За белезите на доброто управление

И така, когато ми поставят ребром въпроса, коя е най-добрата форма на управление, задават един колкото неразрешим, толкова и неопределен въпрос; или ако щете, този въпрос има толкова добри решения, колкото са възможните комбинации между абсолютните и относителните положения на народите.

---

* Това не противоречи на казаното по-горе в гл. I, II, IX във връзка с неудобствата на големите държави: там ставаше дума за властта на управлението над членовете му, а тук става дума за неговата сила по отношение на поданиците. Неговите пръснати из страната членове му служат за опорни точки, за да действа върху народа от големи разстояния, но то няма никаква опорна точка, за да въздейства пряко върху своите собствени членове. Така че в единия случай дължината на лоста е причина за слабост, а във втория – за сила. – *Бел. на Русо*

Но ако попитат по кой белег може да се разбере дали даден народ е добре или зле управляван, това е вече друго и такъв въпрос действително може да бъде решен.

И въпреки това не го решават, защото всеки иска да го решава по свой начин. Поданиците хвалят обществения покой, гражданите – свободата на частните лица; един предпочита сигурността на владенията, друг – на личностите; един иска най-доброто управление да бъде най-строгото, друг поддържа, че най-доброто управление е най-мекото; един искâ престъпленията да бъдат наказвани, а друг – да бъдат предотвратявани; един смята, че е добре съседите да се страхуват от неговата страна, а друг предпочита те да не се занимават с нея; един е доволен, когато парите са в обръщение, друг иска народът да има хляб[84]. Дори да се стигне до съгласие по тези и по други подобни точки, означава ли това някакъв напредък към търсеното решение? Щом като няма точна мярка за духовните ценности, дори да се постигне съгласие относно белезите – как да стане това за оценката?

Що се отнася до мене, винаги ме е удивлявал фактът, че не обръщат внимание на един толкова прост белег или че поради зла воля не искат да се съгласят с него. Каква е целта на политическото съдружие? Опазването и благоденствието на неговите членове. А какъв е най-сигурният белег, че те се опазват и благоденстват? Техният брой и прираст. Така че не търсете другаде този толкова оспорван белег. При еднакви условия във всяко друго отношение безусловно най-добро е онова управление, при което гражданите живеят и се множат без странични средства, без натурализации, без колонии. Управление, при което народът намалява и гине, е най-лошото. Изчислители, сега вече идва вашият ред. Бройте, измервайте, сравнявайте*.

* Въз основа на същия принцип трябва да се оценяват епохите, които заслужават нашето предпочитание с оглед благоденствието на човешкия род. Прекалено много възхищение са предизвикали вековете на разцвет на литературата и изкуствата, без да се вниква в скритата цел на тази култура, без да се анализират нейните пагубни последици: "Idque apud imperitos humanitas vocabatur, cum pars servitutis

Глава десета

За злоупотребата с управлението и за неговата склонност да се изражда

Така както частната воля действа непрекъснато против общата воля, така и управлението непрекъснато насочва усилията си срещу суверенитета. Колкото повече нараства това усилие, толкова повече се покварява държавното устройство; и тъй като тук няма друга корпоративна воля, която, противопоставяйки се на волята на владетеля, да я уравновесява, рано или късно се стига до положение владетелят да смаже най-после суверена и да разкъса обществения договор. Това е неизбежен и вроден порок, който още с раждането на обществено-

esset"[85]. Нима никога няма да прозрем зад мъдростите, изписвани в книгите, грубия интерес, който кара авторите им да говорят? Не, каквото и да казват, когато въпреки своя блясък една страна се обезлюдява, не е вярно, че всичко там върви добре, и не е достатъчно един поет да има рента от сто хиляди ливри, за да бъде неговото време най-доброто от всички времена. По-малко значение трябва да се отдава на привидния покой и спокойствието на ръководителите и повече на благоденствието на целите нации и особено на най-многобройните съсловия. Градушката хвърля в отчаяние няколко кантона, но тя много рядко води до глад. Бунтовете, гражданските войни ужасяват ръководителите, но те не са истински нещастия, а народите могат дори да си отдъхват, докато големите спорят кой да ги тиранизира. Тяхното постоянно състояние обуславя както благоденствието, така и истинските им бедствия: когато всичко е смазано под ярем, тогава всичко загива; тогава именно ръководителите унищожават както си щат поданиците "Ubisolitudinem faciunt, pacem appelant"[86].

Когато разприте между големците разтърсвали френското кралство и заместникът на парижкия епископ отивал в парламента с кама в джоба[87], това не е пречело на френския народ да живее щастлив и многоброен в почетно и свободно доволство. Някога Гърция процъфтявала в периоди на най-жестоки войни; леели се реки от кръв, а цялата страна била пълна с мъже. Изглеждаше така, казва Макиавели[88], сякаш сред убийствата, изгнанията и гражданските войни нашата република ставаше по-мощна; доблестта на нейните граждани, техните нрави и независимост допринасяха повече за нейното засилване, отколкото всичките є разногласия за нейното отслабване. Малко вълнение вдъхва енергия в душите и не толкова мирът, колкото свободата кара човешкия род да процъфтява. – *Бел. на Русо*.

то тяло неотстъпно се стреми да го унищожи така, както старостта и смъртта унищожават тялото на човека.

Два са общите пътища, по които едно управление се изражда: а именно когато то се стеснява или когато държавата се разпада.

Управлението се стеснява, когато преминава от големия брой към малкия брой, т.е. от демокрация към аристокрация и от аристокрация към монархия. Това е негова естествена склонност*. Ако управлението се развиваше от малкото число към

* Бавното образуване и развитие на република Венеция в нейните лагуни предлага забележителен пример за тази последователност и много странно е, че от 1200 години насам венецианците като че ли все още стоят на втория етап, който започва в 1198 г. със *Serrar di Consiglio*[93]. Що се отнася до старите дожове, за които ги укоряват, каквото и да се казва за тях, *Squitinio della liberta veneta*[94], доказано е, че те не са били техни господари.

Непременно ще ни възразят, че римската република е следвала обратното развитие, преминавайки от монархия към аристокрация и от аристокрация към демокрация. Аз далеч не мисля така по този въпрос.

Първото установено от Ромул[91] управление е било смесено и то бързо се е изродило в деспотизъм. Поради специфични причини държавата загинала преждевременно, както се случва новородено да умре, преди да е станало възрастен човек. Истинското раждане на републиката започва с изгонването на Тарквиниевци. Но в началото тя няма постоянна форма, защото, като не премахнали института на патрициите, римляните свършили работата само наполовина. Тъй като по този начин наследствената аристокрация, която е най-лошата от всички законни администрации, остава в конфликт с демокрацията, формата на управление – все така неустойчива и колеблива – е била установена, както доказва Макиавели[92], едва с появата на трибуните. Само тогава е имало истинско управление и истинска демокрация. И действително народът тогава е бил не само суверен, но и магистрат, и съдия; сенатът е бил само една подчинена колегия със задача да внася умереност в управлението и да го съсредоточава; самите консули, макар и патриции, макар и първи магистрати, макар и абсолютни генерали по време на война, в Рим са били само изборни ръководители на народа. След това вече управлението тръгва по своя естествен наклон и силно се стреми към аристокрация. Патрициатът се разтуря сякаш от само себе си и тъй като аристокрацията не участва в тялото на патрициите, както е във Венеция и Генуа, а в сената, съставен от патриции и плебеи, и дори в института на трибуните, когато те започват да си присвояват активна власт: защото думите не променят нещата; и когато народът има ръководители, които управляват вместо него, каквото и име да носят те, управлението си остава аристокрация.

Злоупотребите на аристокрацията породили гражданските войни и триумвирата. Сула, Юлий Цезар, Август[93] фактически станали истински монарси, докато най-после под деспотизма на Тиберий[94] републиката се разпаднала. Така че римската история не опровергава моя принцип: тя го потвърждава. – *Бел. на Русо*.

голямото, би могло да се каже, че то се разхлабва, но такова обратно развитие не е възможно.

И действително управлението променя своята форма само когато изхабената му пружина го прави много слабо, за да се съхрани такова, каквото е. Така че ако то продължава да отслабва, разливайки се в ширина, неговата сила би станала равна на нула и то би живяло още по-малко. Следователно, щом пружината започне да се отпуска, тя трябва да се навие отново и да се затегне: иначе държавата, която тя крепи, би рухнала в развалини.

Разпадането на държавата може да стане по два начина.

Първо, когато владетелят престане да управлява държавата съобразно със законите и узурпира суверенната власт. Тогава настъпва забележителна промяна; стеснява се не управлението, а държавата: искам да кажа, че голямата държава се разпада и в нея се образува друга, съставена само от членовете на управлението, и която за останалия народ е само господар и тиранин. Така че в момента, в който управлението узурпира суверенитета, общественият договор е разтрогнат; и всички обикновени граждани, встъпили по право в своята природна свобода, са принудени, но не задължени, да се подчиняват.

Същото става, когато членовете на управлението узурпират поотделно властта, която би трябвало да упражняват като тяло; а това не е по-малко нарушение на законите и създава още по-голямо безредие. Тогава в страната има, така да се каже, толкова владетели, колкото и магистрати; и държавата, разделена не по-малко от управлението, загива или променя своята форма.

Когато държавата се разпада, злоупотребата с управлението, каквото и да е то, носи общото название анархия. По-точно демокрацията се изражда в охлокрация[95], а аристокрацията е олигархия; бих прибавил, че царският институт се изражда в тирания, но тази дума е двусмислена и изисква обяснение.

В обикновения смисъл тиран е цар, който управлява с насилие и без да се съобразява със справедливостта и законите.

В точния смисъл тиранът е частно лице, което си присвоява царската власт, без да има право на това. Така именно гърците са разбирали думата тиран: те наричали тирани както добрите, така и лошите владетели, чиято власт не е била законна*. И така тиран и узурпатор са два абсолютни синонима.

За да назовем с различни имена различните неща, аз наричам тиран узурпатора на царската власт, а деспот – узурпатора на суверенната власт. Тиран е този, който взема властта против законите, за да управлява според законите. Деспот е онзи, който поставя себе си над самите закони. Така че тиранът може да не бъде деспот, но деспотът винаги е тиран.

Глава единайсета

За смъртта на политическото тяло

Такова е естественото и неизбежно нанадолнище, по което се движат и най-добре устроените управления. Щом Спарта и Рим загинаха, коя държава може да се надява, че ще съществува вечно? Така че ако искаме да създадем трайни учреждения, нека не се стремим да ги правим вечни. За да успеем, не трябва да се опитваме да правим невъзможното, нито да се ласкаем от мисълта, че можем да придадем на едно човешко дело здравината, която човешките неща не притежават.

Едно политическо тяло, също както и човешкото тяло, започва да умира от момента на раждането си и носи в себе си причините за своето разрушение. Но и едното, и другото могат

* Omnes enim et Habentur et dicuntur Tiranni qui potestate utuntur perpetua, in Civitate quae libertate usa est. (*Corn. Nep. in Milliad.*) Вярно е, че Аристотел (*Никомахова етика*, кн. VIII, гл. X)[96] прави разлика между тиран и цар в смисъл, че първият управлява в своя собствена полза, а вторият само в полза на своите поданици; но независимо от това, че, общо взето, всички гръцки автори изменят думата тиран в друг смисъл, което особено ясно проличава в *Хиерон* на Ксенофон[97], от разликата, която прави Аристотел, би следвало, че откакто свят светува, още не е имало нито един цар. – *Бел. на Русо.*

да имат повече или по-малко здраво устройство, способно да ги запази за по-дълго или по-кратко време. Устройството на човека е дело на природата, а устройството на държавата е дело на човешкото умение[98]. Не зависи от хората да продължават своя живот, от тях зависи да продължат живота на държавата, колкото се може повече, като ѝ дадат най-доброто устройство, което тя може да има. Най-добре устроената държава ще свърши, но по-късно от друга, ако някакъв непредвиден случай не доведе до преждевременната ѝ гибел.

Принципът на политическия живот е в суверенната власт. Законодателната власт е сърцето на държавата, изпълнителната власт е нейният мозък, който поставя в движение всичките части. Мозъкът може да получи парализа и индивидът да продължи да съществува. Един човек остава малоумен и живее. Но щом сърцето спре да работи, животното умира.

Държавата съществува не чрез законите, а чрез законодателната власт. Вчерашният закон днес не е задължителен, но мълчанието предполага мълчаливо съгласие и суверенът трябва непрекъснато да потвърждава законите, които не отменя, макар че има възможност да го направи. Всичко, което веднъж е заявил, че иска, суверенът продължава да го иска, освен ако сам не се откаже от него.

Защо толкова се почитат старите закони? Именно затова. Сигурно се смята, че единствено съвършенството на изявената от древните воля е могло да ги запази толкова дълго; ако суверенът не ги бе постоянно признавал за благотворни, той хиляди пъти би ги отменил. Ето защо във всяка добре устроена държава законите не само не отслабват, но непрекъснато добиват нова сила; убеждението, че те идват от древността, ги прави с всеки изминат ден все по-почитани; докато навсякъде, където, остарявайки, законите губят сила, става ясно, че там вече няма законодателна власт и държавата вече не живее.

Глава дванайсета

Как се поддържа суверенната власт

Тъй като суверенът няма друга сила освен законодателната власт, той действа само чрез закони; и тъй като законите са само достоверни актове на общата воля, суверенът би могъл да действа само когато народът е събран на едно място. Народът, събран на едно място! – ще кажат някои – що за химера! Днес това е химера, но преди две хиляди години не е било. Нима природата на хората се е променила?

Границите на възможното в областта на морала не са толкова тесни, колкото си мислим; отесняват ги нашите слабости, нашите пороци, нашите предразсъдъци. Низките души не вярват във великите хора: долни роби се усмихват подигравателно при думата свобода.

Като имаме предвид всичко направено досега, нека помислим какво може да се направи; няма да говоря за античните републики в Гърция, но Римската република е била, струва ми се, голяма държава, а Рим – голям град. Последният ценз[99] отбелязва в Рим четиристотин хиляди въоръжени граждани, а последното преброяване в империята – над четири милиона граждани, без да се броят заселниците, чужденците, жените, децата и робите.

Можем да си представим какви затруднения е създавало честото събиране на огромното население на тази столица и нейните околности! И въпреки това рядко е минавала седмица, без да бъдат римляните свиквани, а понякога това е ставало и по няколко пъти седмично. Те са упражнявали не само правата на суверенитета, но и част от правата на управлението. Разисквали са въпроси, решавали са съдебни дела и целият този народ е бивал на обществения площад почти толкова често гражданин, колкото и магистрат.

Ако се върнем към първите времена на нациите, ще видим, че повечето от старите управления, дори монархистки като тези на македонци и франки, са имали подобни съвети. Така или иначе сам по себе си този безспорен факт разрешава всички трудности: изводът, направен от съществуващото към възможното, ми се струва добър.

Глава тринайсета

Продължение

Не е достатъчно събраният народ да определи веднъж устройството на държавата, одобрявайки основното ядро закони; не е достатъчно той да установи постоянно управление или да се произнесе веднъж завинаги върху избора на магистратите. Освен извънредните събирания, наложени от непредвидени случаи, необходими са постоянни и периодични събирания, които нищо да не може да премахне или да отложи до такава степен, че в определения ден народът да не се събере на законно основание, без да е необходимо някакво друго изрично повикване.

Но извън тези събирания, юридически обосновани с факта, че законът е определил тяхната дата, всяко събиране на народа, несвикано от избраните за целта магистрати и несъобразено с предвидените форми, трябва да се смята за незаконно и всичко, което става там – за недействително, защото самата наредба за събиранията трябва да изхожда от закона.

Що се отнася до по-голямата или по-малката честота на законните събирания, тя зависи от толкова много съображения, че в това отношение не могат да бъдат дадени точни правила. Може само да се каже най-общо, че колкото по-силно е управлението, толкова по-често трябва да се изявява суверенът.

Това, ще възразят някои, може да бъде добро за един само град; но какво да се прави, когато в държавата има много гра-

дове? Нима в такъв случай суверенната власт ще се раздели или ще трябва да се съсредоточи в един само град и всичко останало да [му] бъде подчинено?

Отговарям, че не бива да се върши нито едното, нито другото. Първо, суверенната власт е непосредствена и единна и не може да се дели, без да бъде унищожена. На второ място, един град, както и една нация не може да бъде законно подчинен на друг [град или нация], защото същността на политическото тяло се състои в съгласуването на подчинение и свобода и думите поданик и суверен са тъждествени корелации, чийто смисъл се обединява в една-единствена дума гражданин.

Ще отговоря също, че винаги е лошо няколко града да бъдат обединявани в една-единствена гражданска община (cité) и в стремежа си да осъществим това обединяване на бива да се ласкаем от мисълта, че можем да избегнем естествените неудобства, с които то е свързано. На привърженика на малките държави не бива да се възразява със злоупотребите в големите държави. Но как на малките държави да се даде достатъчно сила, за да могат да противостоят на големите? Така, както в древността гръцките градове са устоявали на великия цар[100] и както в близкото минало Холандия и Швейцария устояха на австрийския кралски дом.

Ако все пак държавата не може да бъде сведена до най-добрите за нея граници, остава още един изход; тя да няма столица, правителството да пребивава последователно във всеки град и там да се свикват подред щатите на страната.

Заселвайте равномерно територията, въведете навсякъде същите права, занесете навсякъде изобилие и живот; така държавата ще стане едновременно най-силната и най-добре управляваната. Помнете, че оградните стени на градовете се строят само от развалините на селски къщи. При вида на всеки палат, който издигат в столицата, имам чувството, че виждам как натикват цял един край в порутени колиби.

Глава четиринайсета

Продължение

В момента, в който народът е законно събран като суверенно тяло, всякаква управленска юрисдикция спира, изпълнителната власт временно престава да действа и личността на последния гражданин е така свята и неприкосновена, както и личността на първия магистрат, защото там, където се намира представляваният, вече няма представител. Повечето от бунтовете в римските комиции[101] са избухвали, защото това правило е било неизвестно или пренебрегвано. Тогава консулите са били само представители на народа; трибуните – обикновени оратори*, а сенатът изобщо не е бил нищо.

Владетелят винаги се е страхувал от промеждутъците между тези събирания, когато той признава или трябва да признае, че някой стои над него, и тези народни събирания, които са щитът на политическото тяло и юзда за управлението, винаги са всявали ужас у ръководителите: затова те никога не скъпят ни старания, ни възражения, ни обещания, ни затруднения, за да отбият гражданите от тях. Когато гражданите са алчни, подли, малодушни, когато обичат спокойствието си повече от свободата, те не устояват дълго срещу удвоените усилия на управлението; противодействащата сила непрекъснато расте, суверенната власт в края на краищата изчезва и повечето граждански общини западат и загиват преждевременно.

Но между суверенната власт и самовластното управление понякога се вмъква една средна власт, за която следва да поговорим.

---

* Почти в смисъла, който дават на тази дума в английския парламент. Приликата в тези длъжности би опълчила едни срещу други консули и трибуни дори ако всяко правораздаване бъде отменено. – *Бел. на Русо.*

Глава петнайсета

За депутатите или представителите

Щом служенето на обществото престане да бъде основно дело на гражданите и те предпочетат да служат с кесиите си вместо със собствените си личности, държавата е вече близо до своята разруха. Трябва да се иде в бой? Те плащат на наемни войски и си остават в къщи. Трябва да се иде в съвета? Те си определят депутати и си остават вкъщи. От много мързел и пари стигат най-после до положение да имат войници, за да заробват родината, и представители, за да я продават.

Главоболията, свързани с търговията и занаятите, алчната стръв за печалба, изнежеността и любовта към удобствата превръщат личните задължения в пари. Тези хора отстъпват част от своята печалба, за да я увеличават, както си искат. Давайте пари и скоро ще имате окови. самата дума финанси е робска дума; в гражданската община тя е неизвестна. В една действително свободна държава гражданите правят всичко със собствените си мишци и нищо с пари. Те не само не плащат, за да се откупят от своите задължения, но са готови да заплатят, за да ги изпълнят лично. Далеч съм от общоприетите идеи; мисля, че ангариите по-малко противоречат на свободата, отколкото данъците[102].

Колкото по-добре е устроена държавата, толкова повече обществените работи взимат превес над частните в съзнанието на гражданите. Дори частните работи са много по-малко; тъй като сборът от общото добруване предоставя всекиму поголям дял блага от неговото лично благо, той по-малко търси своето добруване по пътя на частните си усилия. В добре ръководената гражданска община всеки лети към събранията; при едно лошо управление никому не се иска да направи и крачка, за да отиде на събрание; защото никой не се интересува от онова, което се върши там, защото всеки предвижда, че там

няма да надделее общата воля, и най-после защото домашните грижи поглъщат всичко. Добрите закони карат гражданите да създават още по-добри, лошите закони довеждат до още по-лоши. В момента, в който някой каже за държавните работи: какво ме интересува? – Държавата трябва да се смята за загубена.

Охлаждането на любовта към родината, разгръщането на частния интерес, огромните размери на държавите, завоеванията, злоупотребите на управлението са довели до мисълта да се изпращат депутати или представители на народа в събранията на нацията. В някои страни се осмеляват да наричат това Трето съсловие. Така частният интерес на две съсловия бива поставен на първо и второ място; общественият интерес остава едва на трето.

Суверенитетът не може да бъде представляван по същата причина, поради която не може да бъде и отчуждаван; той се свежда по същество до общата воля, а волята не може да бъде представлявана: или е самата тя, или е друга; тук среда няма. Следователно депутатите на народа не са и не могат да бъдат негови представители, те са само негови пратеници; те нищо не могат да решават окончателно. Всеки закон, който не е ратифициран лично от народа, няма стойност: това не е закон. Английският народ мисли, че е свободен; той дълбоко се лъже, защото е свободен само докато избира членовете на парламента; свършват ли изборите, той е роб, той е нищо. В кратките мигове, когато е свободен, той така използва тази свобода, че наистина заслужава да я загуби[103].

Идеята за представителите е съвременна; тя ни идва от феодалното управление[104], от това отвратително и нелепо управление, което унизява човешкия род, опозорява званието човек. В древните републики, дори при монархиите народът никога не е имал представители; тази дума е била непозната. Много странно е, че в Рим, където трибуните са били така свято тачени, никому и през ум не е минавало, че те биха могли да узурпират функциите на народа и че при толкова многобройно

население те никога не са се опитали да проведат на своя глава нито един плебисцит. А ние можем да си представим какви мъчнотии е предизвиквала понякога гълпата по онова, как се случило по времето на Гракхите[105], когато част от гражданите гласували от покривите на къщите.

Там, където правото и свободата са всичко, неудобствата са нищо. У този мъдър народ всичко е било поставено точно на мястото си: той е оставял на своите ликтори[106] да извършват онова, което трибуните не биха посмели да направят, той не се е страхувал, че неговите ликтори ще поискат да го представляват.

За да изясним обаче как трибуните са го представлявали понякога, достатъчно е да разберем как управлението представлява суверена. Тъй като законът е само израз на общата воля, ясно е, че народът не може да бъде представляван в законодателната власт; но той може и трябва да бъде представляван в изпълнителната власт, която не е нищо друго освен приложената към закона сила. Следователно ако се вгледаме по-внимателно, бихме стигнали до извода, че много малко нации имат закони. Така или иначе едно е сигурно: тъй като трибуните не са притежавали никаква част от изпълнителната власт, те никога не са могли да представляват римския народ по силата на своите длъжности, а само като узурпират правата на сената.

При гърците народът само е вършил всичко, което е трябвало да се върши; той непрекъснато се е събирал на площада. Живеел е при мек климат, не е бил алчен, робите са работили зарад него и главната му грижа е била неговата свобода. След като вече нямаме същите предимства, как да запазим същите права? Вашият по-суров климат ви налага по-големи потребности *; не може да се стои шест месеца в годината на обществения площад, вашата глуха реч не може да се чува ясно на

* Да възприемаш в студените страни разкоша и изнежеността на ориенталците, означава сам да си наложиш техните вериги; да им се подчиниш с още по-голяма необходимост от тях. – *Бел. на Русо*

открито, вие се стараете повече за печалбата, отколкото за свободата си и се страхувате от бедността много повече, отколкото от робството.

Как! Нима свободата се държи само с подкрепата на робството? Може би. Крайностите се допират. Всичко, което не съществува в природата, има своите неудобства, и гражданското общество повече от всичко останало. Има такива нещастни положения, при които човек може да запази свободата си само за сметка на свободата на други и когато гражданинът може да бъде напълно свободен само ако робът е роб докрай. Такова е било положението в Спарта. Що се отнася до вас, съвременни народи, вие нямате роби, но самите вие сте роби; вие заплащате тяхната свобода със своята. Колкото и да хвалите това предимство, в него аз намирам повече подлост, отколкото човечност.

С това не искам да кажа, че трябва да има роби и че правото на робство е законно, след като сам доказах обратното. Изложих само причините, поради които съвременните народи, които се мислят свободни, имат представители и защо древните народи не са имали такива. Така или иначе в момента, в който един народ си избере представители, той престава да бъде свободен; него вече го няма[107].

Ако преценим внимателно всичко, не виждам как при нас суверенът ще може и занапред да упражнява своите права, освен ако гражданската общност е много малка. Но ако е много малка, нали ще бъде заробена? В следващата глава ще покажа как могат да се обединят в едно външната мощ на един голям народ с благоустроеното управление и добрия ред на една малка държава*

* Решил бях да сторя това, докато пиша този труд, когато, разглеждайки външните отношения, щях да стигна до въпроса за конфедерациите. Една съвсем нова материя, чиито принципи тепърва следва да бъдат установени. – *Бел. на Русо*

Глава шестнайсета

За това, че учредяването на управлението съвсем не е договор

След като законодателната власт бъде затвърдена, остава да се установи също така и изпълнителната власт; тъй като последната е по същество различна от другата и действа само чрез актове от частичен характер, тя естествено е отделена от нея. Ако беше възможно суверенът като такъв да има и изпълнителната власт, право и деяние до такава степен биха се смесили, че нямаше да се знае вече кое е закон и кое не и общественото тяло, извратено по този начин, скоро би станало жертва на насилието, срещу което е било създадено.

Тъй като по силата на обществения договор всички граждани са равни, всички могат да предписват онова, което всички трябва да правят, но никой няма право да изисква друг да прави онова, което той сам не прави. Като учредява управлението, суверенът дава на владетеля това именно право, необходимо, за да се вдъхне живот и движение на политическото тяло.

Мнозина твърдят, че този акт бил договор между народа и ръководителите, които той си посочва; договор, чрез който се скрепявали между двете страни условията, при които едната се задължавала да командва, а другата – да се подчинява[108]. Уверен съм, ще се съгласите, че това е доста странен начин на договаряне! Но нека видим дали горното мнение може да бъде защитено.

Първо, върховната власт не може нито да се видоизменя, нито да се отчуждава; да я ограничиш, значи да я унищожиш. Абсурдно и противоречиво е суверенът сам да си постави началник; сам да си наложи да се подчинява на един господар, означава да си възвърне пълната свобода[109].

Освен това ясно е, че този договор между народа и едни или други личности би представлявал частен акт; откъдето следва, че този договор не би могъл да бъде нито закон, нито акт на суверенитет и следователно би бил незаконен.

Виждаме също така, че в своите взаимоотношения договарящите страни биха се подчинявали единствено на природния закон, без никакъв поръчител за техните взаимни задължения, което при всички случаи противоречи на гражданското състояние[110]. Тъй като оня, който държи силата в ръцете си, винаги е господар на изпълнението, все едно да наречем договор акта, чрез който един човек би казал на друг: "Давам ти цялото си имущество, при условие че ще ми върнеш от него толкова, колкото обичаш."

В държавата има само един договор – договора на съдружието; а той сам по себе си изключва всякакъв друг. Не е възможно да си представим какъвто и да било друг обществен договор, който да не бъде нарушение на първия.

Глава седемнайсета

За учредяването на управлението

И тъй как трябва да разбираме акта, чрез който се учредява управлението? Ще отбележа най-напред, че този акт е много сложен, или съставен от други два, а именно: установяване на закона и изпълнение на закона.

Чрез първия акт суверенът постановява, че ще има управляващо тяло, установено в една или друга форма; ясно е, че този акт е закон.

Чрез втория народът посочва ръководителите, които да поемат установеното управление. Но това посочване представлява частен акт, следователно то не е втори закон, а само продължение на първия и функция на управлението.

Трудно е да се разбере обаче как може да съществува управленски акт, преди да съществува самото управление, и как народът, който е само суверен или поданик, може при определени обстоятелства да стане владетел или магистрат.

Тук също разкриваме едно от онези удивителни свойства на политическото тяло, чрез които то помирява противоречиви наглед действия. Защото помиряването се извършва чрез внезапно превръщане на суверенитета в демокрация, така че без никаква осезаема промяна и само по силата на едно ново отношение на всички към всички гражданите, станали магистрати, преминават от общи към частни актове и от закона към изпълнението.

Тази промяна в отношението съвсем не е плод на умозрителна тънкост без примери в практиката: тя се извършва всеки ден в английския парламент, където Долната камара при определени обстоятелства се превръща в голям комитет, за да разисква по-добре различните дела, и следователно от суверенна палата, каквато е била миг преди това, тя се превръща в обикновена комисия; след това тя сама на себе си докладва като камара на общините онова, което току-що е уредила като голям комитет, и отново обсъжда в едното си качество онова, което вече е решила в другото.

Такова е предимството, присъщо на демократичното управление: то може да бъде установявано на дело с обикновен акт на общата воля. След което това временно управление остава на власт, ако такава е възприетата форма, или установява от името на суверена предписаното от закона управление и по този начин всичко се извършва според правилата. Този е единственият начин да се учреди управлението законно и без отказ от установените по-горе принципи.

Глава осемнайсета

Начин да се предотврати узурпирането на управлението

От тези пояснения следва в потвърждение на глава XVI, че актът, който учредява управлението, не е договор, а закон, че онези, на които е поверена изпълнителната власт, не са господари на народа, а негови служители, че той може да ги назначава и да ги уволнява, когато си иска, че при тях не става дума за договаряне, а за подчинение; и че като поемат функции, които държавата има налага, те само изпълняват своя граждански дълг, без да имат под каквато и да било форма право да спорят върху условията.

Така че когато се случи народът да установи наследствено управление, било монархическо в рамките на едно семейство, било аристократическо в рамките на едно гражданско съсловие, той не поема някакво задължение: той просто дава временна форма на администрацията дотогава, докато не пожелае да се разпореди с нея другояче.

Вярно е, че тези промени са винаги опасни и че на установеното управление не бива никога да се посяга, освен когато стане несъвместимо с общественото благо; но тази предпазливост е политическо правило, а не правен принцип; и държавата съвсем не е е длъжна да остави гражданската власт в ръцете на своите ръководители, така както не е длъжна да оставя и военната власт на генералите си.

Вярно е също така, че в такъв случай не би било възможно да се спазват дó тънкост всички формалности, необходими, за да се направи разлика между един редовен и законен акт и една метежна размирица, между волята на цял народ и крясъците на една заговорническа група. Тук именно е особено важно на вредоносния случай да се дава само онова, което не може да му се откаже съгласно най-строгите изисквания на правото; и тъкмо от това задължение владетелят извлича голяма изгода, за да запази своята власт въпреки народа, без да може да се каже, че я е узурпирал. Защото като ползва наглед само своите права, той всъщност може много лесно да ги разширява и под предлог, че се грижи за общественото спокойствие, да забранява събиранията, които целят възстановяването на добрия ред; така че той използва мълчанието, като не разрешава то да бъде нарушавано, или нередностите, които сам предизвиква, за да тълкува в своя изгода признанието на тези, които мълчат от страх, и да наказва онези, които дръзват да говорят. По същия начин децемвирите, които първоначално са били избирани за

една година, а след това още за една, се опитвали да задържат властта завинаги, като не позволявали вече на комиците да се събират; и пак по същия лесен начин всички управления в света, веднъж облечени в обществена сила, рано или късно узурпират върховната власт.

Периодичните събирания, за които говорих по-горе, могат да предотвратят или да отсрочат тази беда, особено когато свикването им не е свързано с формалности; защото в такъв случай владетелят не би могъл да ги възпрепятства, без да се обяви открито за нарушител на законите и враг на държавата. Откриването на тези събрания, чието единствено предназначение е запазването на обществения договор, трябва винаги да става чрез две предложения, които да бъдат при всички случаи неотменими и да се поставят на гласуване поотделно.

Първото: Дали суверенът желае да запази сегашната форма на управление.

Второто: Дали народът желае да остави администрацията в ръцете на онези, които понастоящем са натоварени с нея[111].

Тук изхождам от онова, което, струва ми се, доказах, а именно: че в държавата няма такъв основен закон, който да не може да бъде отменен, включително и обществения споразумение; защото ако всички граждани се съберат, за да прекратят това споразумение по общо съгласие, не може да има никакво съмнение, че то е прекратено съвсем законно. Гроциус даже мисли, че всеки може да се отрече от държавата, на която е член, напускайки страната*, да си възвърне отново природната свобода и имуществото си.

Очевидно би било нелепо събраните вкупом граждани да не могат да направят онова, което може да стори всеки един от тях поотделно.

Край на Трета книга

* Разбира се, човек не си отива, за да избяга от дълга си и да си спести служенето на родината тогава, когато тя има нужда от нас. В такъв случай бягството би било престъпно и наказуемо; то вече не би било оттегляне, а дезертьорство. – *Бел. на Руго.*

КНИГА ЧЕТВЪРТА

Глава първа

Общата воля е нерушима

Докато едно множество от хора, събрани на едно място, смятат себе си за единно тяло, те имат само една воля, която се отнася до общото запазване и до общото благосъстояние. Тогава всички пружини на държавата са здрави и прости, принципите ѝ са ясни и светли, няма объркани, противоречиви интереси; общото благо е навред очевидно и е нужен само здрав смисъл, за да бъде то забелязано. Мирът, единението, равенството са врагове на политическите хитрувания. Прямите и прости хора трудно могат да бъдат лъгани поради своята простота, измамите, хитроумните предлози не им правят никакво впечатление; те не са дори достатъчно изтънчени, за да бъдат подвеждани. Когато наблюдаваме как при най-щастливия народ на света[112] групи селяни оправят под някой дъб държавните дела и се държат винаги мъдро, можем ли да не презираме изтънчените хитроумия на другите нации, които така изкусно и с толкова потайности стават знаменити и жалки?

Една така управлявана държава се нуждае от много малко закони[113], а когато се наложи създаването на нови, тази необходимост е очевидна за всички. Първият, който ги предлага, само изказва онова, което всички вече са почувствали, и тук не са необходими нито задкулисните игри, нито красноречие, за да бъде прието за закон нещо, което в себе си всеки вече е решил да прави веднага щом бъде сигурен, че и другите ще постъпят като него.

Умниците се заблуждават затова, защото, виждайки само зле устроени от самото начало държави, остават поразени от невъзможността да се поддържа в тях подобен ред. Те се смеят, представяйки си всички глупости, които един ловък моше-

ник, един увличащ бърборко би могъл да внуши на народа в Париж или в Лондон. Те не знаят, че народът на Берн би изпратил Кромуел в затвора[114], а гражданите на Женева биха настанали дук дьо Бофор[115] в изправителен дом.

Но когато общественият възел започне да се разхлабва и държавата да слабее, когато започнат да се усещат частните интереси и малките общества да влияят на голямото, общият интерес залинява и среща противници, гласовете вече не са единодушни, общата воля вече не е воля на всички, надигат се противоречия, спорове; и даже най-доброто мнение не може да си пробие път без препирни.

Най-после, когато държавата пред прага на своето разорение продължава да съществува само благодарение на една привидна и изпразнена от съдържание форма, когато обществената връзка е разкъсана във всички сърца, когато най-долният интерес безсрамно се кичи със свещеното име на общественото благо, тогава общата воля онемява, ръководени от тайни съображения, всички вече не мислят като граждани – сякаш държавата никога не е съществувала – и измамно прокарват под името закони пристрастни декрети, насочени единствено към частния интерес.

Следва ли оттук, че общата воля е унищожена или извратена? Не, тя продължава да съществува все така постоянна, ненакърнима и чиста, но е подчинена на други, които вземат връх над нея. Когато отделя своя интерес от общия, всеки вижда, че не може да го откъсне напълно; но личният му дял от общественото зло му се струва нищо в сравнение с изключителното благо, което иска да си присвои. Извън това частно благо той желае общественото благо в името на своя собствен интерес така силно, както и всеки друг. Дори когато продава своя глас срещу пари, той не унищожава изцяло в себе си общата воля, а само я отбягва. Грешката му е, че той променя същността на въпроса и отговаря не това, което го питат: и вместо да каже със своя глас: "Това е изгодно за държавата", той казва: "За еди-кой си човек или еди-коя си партия е изгодно едно или друго становище да бъде прието." Така че в събранията законът за обществения ред действа не толкова, за да се поддържа там общата воля, колкото да се осигури постоянно допитване до нея и постоянен отговор от нейна страна.

Тук бих могъл да кажа доста неща върху простото право на глас при всеки акт на суверенитет, право, което нищо не може да отнеме на гражданите; и върху правото да се изказва мнение, да се предлага, да се внася несъгласие, да се спори, което управлението винаги много грижливо пази само за своите членове; но тези важни въпроси изискват отделен трактат и аз не мога да кажа всичко в настоящия.

Глава втора

За гласуванията

От предишната глава личи, че начинът, по който се водят общите дела, може да бъде доста сигурно указание за настоящото състояние на нравите и за здравето на политическото тяло. Колкото по-голямо съгласие цари в събранията, т.е. колкото мненията са по-близко до единодушие, толкова повече господства общата воля, докато дългите разисквания, разногласията, шумът бележат възхода на частните интереси и залеза на държавата.

Това личи по-малко, когато в нейния състав влизат две или повече съсловия, както в Рим патрициите и плебеите, чиито разпри често са смущавали комициите дори в най-добрите времена на републиката; но това изключение е по-скоро привидно, отколкото действително; защото в такъв случай поради присъщия на политическото тяло порок имаме, така да се каже, две държави в една; онова, което не е вярно за двете заедно, е вярно за всяка поотделно. И наистина дори в най-бурните времена народните плебисцити тогава, когато сенатът не се е намесвал в тях, винаги са минавали спокойно при голямо участие на гласуващите. Гражданите са имали само един интерес, поради което народът е имал само една воля.

На другия край на окръжността единодушието се връща. Това става, когато гражданите, изпаднали в робско положение, нямат вече ни свобода, ни воля. Тогава страхът и ласкателството превръщат гласуването в ръкопляскане; тогава вече не разискват, само боготворят или проклинат. Така грозно сенатът е изразявал своето мнение при императорите. Понякога това е било придружено от смешна предпазливост: Тацит отбелязва, че при Отон, когато обсипвали Вителий[116] с ругатни, сенаторите вдигали съзнателно невъобразим шум, та ако случайно той стане господарят, да не знае какво е казвал всеки един от тях.

От тези различни съображения се раждат правилата, въз основа на които трябва да се определя как да става преброяването на гласовете и сравняването на мненията в зависимост от това, дали е по-лесно или по-трудно да се узнае общата воля и дали държавата е повече или по-малко в упадък.

Има един-единствен закон, който по самата си природа изисква единодушно съгласие. Това е общественото съглашение: защото гражданското съдружие е най-доброволният акт на света; тъй като всеки човек се ражда свободен и господар на себе си, никой не може под какъвто и да било предлог да го подчини без негово съгласие. Да решиш, че синът на една робиня се ражда роб, означава да решиш, че той не се ражда човек.

Така че ако по времето, когато се приема общественото съглашение, някои се окажат против него, тяхното несъгласие не обезсилва договора, то само не позволява тези хора да бъдат включени в него; те остават чужденци сред гражданите. Когато държавата е вече учредена, пребиваването в нея означава съгласие; да живееш на територията на една страна, означава да се подчиняваш на суверенитета *.

* Това винаги се отнася само до свободната държава; защото семейството, имуществата, липсата на убежище, недоимъкът, насилието могат да задържат един жител в страната въпреки волята му и тогава неговото пребиваване само по себе си не предполага, че той е съгласен с договора или с нарушаването на договора. – *Бел. на Русо.*

Извън този първоначален договор гласът на мнозинството винаги задължава всички останали; това е последица от самия договор. Но възниква въпросът, как един човек може да бъде свободен и принуден да се съобразява с воли, които са извън неговата. Как хората с противни възгледи са свободни и подчинени на закони, с които не са били съгласни?

Отговарям, че въпросът е зле поставен. Гражданинът приема всички закони, дори онези, които се прокарват въпреки него, и дори законите, които го наказват, когато се осмели да наруши някои от тях. Постоянната воля на всички членове на държавата е общата воля; чрез нея именно те са граждани и свободни*. Когато в Народното събрание предлагат даден закон, от хората не се иска непременно да потвърдят предложението или да го отхвърлят, а да кажат дали е съобразено или не с общата воля, която е тяхна воля; давайки гласа си, всеки казва своето мнение по този въпрос и от преброяването на гласовете се извлича изявата на общата воля. Така че когато надделее становище, противно на моето, това само доказва, че аз съм се лъгал и онова, което съм смятал за обща воля, не е било такова. Ако надделееше моето частно мнение, значи съм направил нещо различно от това, което съм искал; в този именно случай аз не бих бил свободен.

Вярно е, това предполага, че всички белези на общата воля все още се съдържат в мнозинството: когато това престане, която и страна да избере човек, вече няма свобода.

Когато посочих по-горе как при публичните разисквания частни воли заменят общата воля, аз достатъчно ясно показах кои средства могат да предотвратят тази злоупотреба; по-долу ще говоря отново за това. Що се отнася до процента от гласове, необходим, за да се обяви тази воля – аз посочих и при-

* В Генуа над вратите на затворите и върху оковите на каторжниците може да се прочете думата Libertas. Това приложение на девиза е и красиво, и справедливо. Защото наистина само злосторниците от разни съсловия пречат на гражданина да бъде свободен. В страна, в която всички тези хора биха се намирали в каторга, гражданите биха се радвали на пълна свобода. – *Бел. на Русо.*

нципите, въз основа на които той може да се определи. Разликата от един само глас нарушава равенството; един-единствен несъгласен нарушава единодушието; но между единодушие и равенство има множество неравни деления и този процент може да се определя при всяко от тях в зависимост от състоянието и нуждите на политическото тяло.

Два общи принципа могат да послужат за уреждането на тези съотношения: единият е, че колкото по-значими и сериозни са били разискванията, толкова по-близо до единодушието трябва да бъде надделялото становище, другият е, че колкото по-бързо решение изисква разискваният въпрос, толкова по-малка трябва да бъде изискваната разлика в гласовете, отразяващи различните становища; при разисквания, които трябва да бъдат приключени веднага, достатъчно е мнозинство от един глас. Първият от тези принципи е по-подходящ при гласуването на законите, вторият – при решаването на текущи дела. Така или иначе от тяхното съчетаване се получават най-добрите съотношения, въз основа на които се произнася мнозинството.

Глава трета

За изборите

Що се отнася до избирането на владетеля и на магистратите, а това, както вече казах, са сложни актове, тук може да се действа по два начина, а именно: чрез избор и чрез жребий. И единият, и другият са били използвани в различни републики и ние сме свидетели и днес на една много сложна смесица от двата при избора на дожовете във Венеция.

Гласуването чрез жребий – казва Монтескьо – идва от природата на демокрацията. Съгласен съм, но как? Жребият – продължава той – е начин на избиране, който не оскърбява никого; той оставя на всеки гражданин една разумна надежда, че ще служи на родината. Това не са доводи.

Ако вземем под внимание факта, че изборът на ръководители е функция на управлението, а не на суверенитета, ще ви-

дим защо жребият повече отговаря на природата на демокрацията, при която администрацията е толкова по-добра, колкото нейните актове по-малко се множат.

При всяка истинска демокрация магистратурата не е изгода, а тежко бреме и не е справедливо да се възлага то на едно частно лице вместо на друго. Единствен законът може да възложи това бреме на оногова, върху когото е паднал жребият. Тъй като при жребия всички са поставени при еднакви условия и изборът не зависи от ничия човешка воля, в случая няма частно прилагане на закона, което да нарушава неговата всеобщност.

При аристокрацията владетелят избира владетел, управлението се запазва от само себе си и тук именно гласуването е на мястото си.

Примерът с избора на дожа във Венеция далеч не премахва тази разлика, а я потвърждава. Тази смесена форма е подходяща за смесените управления. Защото е погрешно управлението във Венеция да се смята за истинска аристокрация. Там народът наистина няма дял в управлението, но в тази република благородниците съставляват народа. Голям брой бедни варнавци[117] нямат достъп до никаква магистратура и техният благороден произход им носи само празната титла "превъзходителство" и правото да заседават в Големия съвет. Тъй като този съвет е толкова многоброен, колкото нашият генерален съвет в Женева, неговите прославени членове нямат повече привилегии от нашите обикновени граждани. Ясно е, че ако не смятаме крайното несъответствие между двете републики, женевската буржоазия представлява много точно венецианското патриацианство, родените в република Женева и жителите ѝ представляват гражданите и народа на Венеция; нашите селяни представляват венецианските поданици, живеещи на материка; най-после, както и да разглеждаме тази република, ако се абстрахираме от нейната големина, управлението ѝ е не по-аристократично от нашето[118]. Цялата разлика се състои в това, че тъй като нямаме пожизнен ръководител, ние нямаме същата нужда от избор по жребий.

Изборите по жребий не биха създавали особени затруднения в една истинска демокрация, където всичко е равно както от гледна точка на нравите и на талантите, така и по отношение принципите и имуществото, поради което изборът почти би престанал да има значение. Но аз вече казах, че истинска демокрация няма.

Когато изборът и жребият се окажат смесени, първият трябва да запълни местата, които изискват индивидуални качества, както е например при военните чинове; жребият подхожда за онези места, където са достатъчни здрав разум, справедливост, честност, каквито са службите в юриспруденцията; защото в добре уредената държава тези качества са присъщи на всички граждани.

Нито гласуването, нито жребият имат място в монархическото управление. Тъй като монархът е по право единствен владетел и единствен магистрат, то изборът на помощниците му принадлежи само на него. Когато абат Дьо Сен-Пиер[119] предлагаше да се увеличи броят на съветите на френския крал и техните членове да се избират чрез гласуване, той не си даваше сметка, че предлага да се измени формата на управлението.

Остава ми да се спра на начина, по който да се дават и събират гласовете в събранието на народа; но може би един исторически преглед на вътрешното управление в Рим ще обясни в това отношение по-нагледно всички принципи, които бих могъл да установя. Не е недостойно за разсъдливия читател да узнае малко по-подробно как са били разисквани обществените и частните дела в един съвет от двеста хиляди души.

Глава четвърта

За римските комиции

Нямаме никакви напълно достоверни паметници върху първите периоди на Рим. Твърде вероятно е дори повечето неща,

които разказват за онова време, да представляват измислици* и изобщо най-поучителната част от аналите на народите, а именно историята на тяхното установяване, най-много ни липсва. Опитът ни учи всеки ден какви причини пораждат революциите в империите; но тъй като народи вече не се образуват, ние можем само с догадки да си обясняваме как са се формирали те.

Обичаите, които наблюдаваме днес, свидетелстват най-малкото, че те имат някакъв произход. Преданията, които ни връщат до това начало, които най-крупните авторитети поддържат, и още по-силни доводи потвърждават, трябва да се смятат за най-достоверни. Ето принципите, които се постарах да следвам, когато проучвах как н ай-свободният и най-могъщият народ на земята е упражнявал своята върховна власт.

След основаването на Рим зараждащата се република, т.е. армията на основателя, съставена от албани, сабини и чужденци, била разделена на три класи, които въз основа на това деление били наречени триби[120]. Трибата била подразделена на десет курии, а всяка курия на декурии, начело на които стоели ръководители, наречени куриони и декуриони.

Освен това всяка триба излъчвала отряд от сто конника, наречен центурия; става ясно, че тези разделения, не особено необходими на един град, първоначално са имали само военно значение. Но като че ли някакъв инстинкт за величие е карал малкия град Рим да си създаде предварително вътрешен ред, подходящ за столицата на света.

Това първо деление скоро довело до едно неудобство. Трибите на албаните** и на сабините*** си оставали в едно и също състояние, докато трибата на чужденците**** непрекъсна-

---

* Името Рома (б. пр. – Рим), за което твърдят, че идвало от Ромул, е гръцко и означава сила: името Нума също е гръцко и означава закон. Нима е възможно двамата първи царе на този град да са носили предварително имена, които така точно съответстват на тяхното дело? – *Бел. на Русо.*

** Rammenses – *Бел. на Русо.*

*** Tatienses – *Бел. на Русо.*

**** Luceres – *Бел. на Русо.*[118]

то растяла поради постоянния им приток и скоро значително надминала по численост другите две. Сервий намира цяр за това опасно нарушение на равновесието, като променя принципа на разделението и на мястото на племенното деление, което премахва, въвежда друго въз основа на мястото, което всяка триба заемала в града. Вместо три той създава четири триби: всяка една от тях заемала един от хълмовете на Рим и носела неговото име. Така той не само изправя неравенството в момента, но го предотвратява и за в бъдеще; а за да не се отнася това деление само до местата, но и до хората, той забранил на гражданите от един квартал да преминават в друг, което попречило на племената да се смесят.

Той удвоил също така трите вече съществуващи центурии от конници и прибавил към тях нови дванадесет, но все под старите им названия. Способ, прост и находчив, благодарение на който той довел докрай отделянето на конниците от народа като цяло, без да предизвика недоволство у последния.

Към тези четири градски триби Сервий прибавя други петнадесет, наречени селски, защото били образувани от населението на селата, разделени на същия брой кантони. Впоследствие създали още толкова нови и римският народ се оказал разделен на тридесет и пет триби; този брой остава неизменен до края на републиката.

Това разграничаване на градските триби от селските триби довежда до резултат, достоен за нашето внимание, защото няма друг такъв пример и Рим на него дължи както запазването на своите нрави, така и разрастването на империята си. Човек би помислил, че градските триби скоро си присвоили властта и почестите и започнали да унижават селските триби; станало точно обратното. Известен е вкусът на първите римляни към селския живот. Този вкус се дължи на мъдрия учредител, който свързал полските и военните занятия със свободата и отпратил, така да се каже, в града изкуствата, занаятите, интригите, богатството и робството.

И тъй като всички знаменитости на Рим са живеели на село и обработвали земята, станало привичка да търсят единствено там опората на републиката. И понеже този начин на живот бил следван от най-достойните патриции, той бил високо почитан от всички; простият трудов живот на селските жители бил предпочитан пред безделния и празен живот на римските граждани; даден човек, който би бил само нещастен пролетарий в града, ставал уважаван гражданин като орач на село. Неслучайно, казвал Варон[121], нашите славни прадеди са създали на село разсадника на онези силни и доблестни мъже, които са ги бранили по време на война и са ги хранили в мирно време. Плиний[122] определено казва, че селските триби са били на особена почит заради хората, които ги съставлявали, докато в градските триби били позорно препращани подлеците, когато искали да ги унижат. Когато сабинът Апий Клавдий[123] се установил в Рим, той бил отрупан с почести и записан в селска триба, която впоследствие взела името на неговото семейство. И най-после освободените роби влизали в градските триби, но никога в селските; през целия период на републиката няма нито един случай освободен роб да е стигнал до някакъв пост в магистратурата, макар да е станал гражданин.

Този принцип бил превъзходен; но той бил доведен до такава крайност, че най-подир се стигнало до промяна и положително до злоупотреба във вътрешния ред.

Преди всичко цензорите, които за дълъг период си присвоили правото да прехвърлят произволно гражданите от една триба в друга, позволили на повечето от тях да се запишат в онази триба, която им харесва; разрешение, което положително не е било за добро и отнемало на цензората едно от неговите важни средства за въздействие. Освен това тъй като всички големци и силни на деня се вписвали в селските триби, а освободените роби, след като станат граждани, се смесвали с простолюдието в градските, трибите, общо взето, постепенно загубили определеното си място и територия и всички така се размесили, че членовете на всяка триба можели да бъдат различавани единствено по регистрите; така че смисълът, вложен в думата триба, вместо да се свързва с определена територия, станал личностен или по-точно превърнал се почти в химера.

Освен това тъй като градските триби били подръка, често се оказвали по-силните в комициите и продавали държавата на всеки, който бил готов да купи гласовете на съставляващата ги сбирщина.

Що се отнася до куриите, тъй като учредителят създал десет във всяка триба, целият римски народ, който дотогава живеел вътре в стените на града, се оказал съставен от тридесет курии, всяка една от които имала свои храмове, богове, служители, свещеници и свои празници, наречени компиталии[124], подобни на паганалиите[125], въведени впоследствие в селските триби.

Когато Сервий пристъпва към ново деление, числото тридесет не могло да се разпредели по равно в неговите четири триби, но той не искал да посегне на тях; и независещите от трибите курии се превърнали в друго подразделение на жителите на Рим. За курии обаче не става дума нито в селските триби, нито сред народа, който ги съставлява; и тъй като трибите били станали чисто гражданска институция, а за мобилизирането на войските бил въведен друг ред, военните подразделения на Ромулус се оказали излишни. Така че макар всеки гражданин да бил вписан в една триба, далеч не всеки бил записан в куриите.

Сервий извършва и трето разделение, което нямало никаква връзка с първите две, но по своите резултати станало най-важно от всички. Той разпределил целия римски народ в шест класи, които не се различавали нито по място, нито по хора, а по имущество; в първите класи попаднали богатите, в последните – бедните, а в средните – хората със средни доходи. Тези шест класи били подразделени на други сто двадесет и три, наричани центурии, но по такъв начин, че в първата класа влизали повече от половината центурии, а в последната класа образували само една. По такъв начин най-малобройната класа се смятала цялата за едно подразделение, макар че в нея влизали повече от половината жители на Рим.

За да не може народът да вникне докрай в последиците от тази последна форма, Сервий се престорил, че ѝ придава военен характер: във втората класа той включил две центурии оръжейници и две центурии военни сечива[126] в четвъртата. Във всяка класа освен в последната той разграничил млади и стари, т.е. тези, които били длъжни да служат във войската, от онези, които законът освобождавал от това задължение поради тяхната възраст; разграничение, което повече от имущественото разделение направило необходими честите проверки или пребройвания на населението; най-после той решил събранието да се свиква на Марсово поле и всички, които са на възраст да служат, да се явяват там със своето оръжие.

Причината, поради която в последната класа той не приложил същото разделение на млади и стари, е, че на простолюдието, което я съставлявало, не била дадена честта да служи с оръжие на родината; необходимо било да имаш огнище, за да получиш правото да го защитаваш, а в тези безбройни наемници голтаци, с които се гордеят армиите на днешните царе, няма може би нито един, който не би бил изгонен с презрение от една римска кохорта по времето, когато войниците са били защитници на свободата.

Въпреки това и в последната класа се правела разлика между пролетариите и онези, които наричали capite censi[127]. Първите не били още доведени до пълна нищета и поне давали на държавата граждани, понякога, при крайна необходимост, дори и войници. Що се отнася до онези, които нямали съвсем нищо и се броели само по глава, тях въобще не ги смятали за нищо и Марий пръв благоволил да ги взема войници.

Без да решавам тук въпроса, дали това трето разделение е било добро или лошо само по себе си, мога да твърдя, струва ми се, че единствено простите нрави на първите римляни, тяхното безкористие, обичта им към земеделието, презрението им към търговията и към жаждата за печалби са могли да го направят приложимо. Де е днес народът, при който всепоглъщащата алчност, неспокойният дух, интригата, постоянните странствания, непрекъснатите превратности в богатствата биха позволили на подобен ред да съществува, макар и двадесет годи-

ни, без да разтърси цялата държава? Трябва дори да се подчертае, че нравите и цензурата, които били по-силни от тази институция, поправят в Рим нейните недостатъци и не един богат е бил отпращан в класата на бедните за това, че прекалено много излага на показ своето богатство.

От всичко казано лесно може да се разбере защо почти винаги се говори само за пет класи, макар да са били шест. Тъй като шестата не доставяла нито войници на армията, нито гласоподаватели на Марсово поле* и не била използвана почти за нищо в Републиката, нея много рядко са я броели за нещо.

Такива са били различните деления на римския народ. Нека видим сега каква роля са играели те в събранията. Тези законно свиквани събрания се наричали comices (комиции – б. пр.); обикновено те се събирали на римския площад или на Марсово поле и се делели на комиции по курии, комиции по центурии и комиции по триби в зависимост от това, по коя от трите форми били призовани. Комициите по курии били учредени от Ромул, по центурии – от Сервий, по триби – от народните трибуни. Нито един закон не е могъл да бъде приет, нито един магистрат – да бъде избран по друг начин освен в комициите; и тъй като не е имало нито един гражданин, невписан в някоя от куриите, от центуриите или от трибите, никой гражданин не е бил лишен от правото да гласува и римският народ действително е бил суверен и по право, и на дело.

За да се смятат комициите законно свикани и за да има извършеното от тях на това събрание силата на закон, необходими били три условия: първо – тялото или магистратът, които ги свикват, да бъдат облечени в необходимата за целта власт; второ, събранието да се свика през дните, позволени от закона; трето, предзнаменованията да са благоприятни.

---

* Казвам Марсово поле, защото там са се събирали комициите по центурии; при другите две форми народът се събирал на форума или другаде и тогава capite censi са имали толкова влияние и авторитет, колкото и първите граждани. – *Бел. на Русо.*

Съображенията за първото условие няма защо да се обясняват. Второто е въпрос на вътрешен ред; така например не било разрешено комициите да се свикват в почивните и пазарните дни, когато селяните, дошли по своя работа в Рим, не са имали време да прекарват деня на обществения площад. Чрез третото условие сенатът държал за юздите този горд и неспокоен народ и при случай усмирявал разпалеността на размирните трибуни; последните обаче намирали не един начин, за да отхвърлят това ограничение.

Законите и изборът на ръководителите не са били единствените въпроси, по които се произнасяли комициите. Тъй като римският народ бил обсебил най-важните функции на управлението, може да се каже, че съдбата на Европа е била решавана на неговите събрания. Разнообразието на задачите наложило различните форми на тези събрания в зависимост от въпросите, върху които народът е трябвало да се произнася.

За да съдим за тези различни форми, достатъчно е да ги сравним. Когато учредявал куриите, Ромул имал наум да усмирява сената чрез народа и народа чрез сената, като властва еднакво над всички. Така че посредством тази форма той дал на народа тежестта на числеността предимство, за да уравновесява тежестта на властта и богатството, които оставил за патрициите. Но съобразно с духа на монархията той все пак дал по-големи предимства на патрициите, които чрез своите клиенти влияели върху броя на гласовете. Тази великолепна институция на патрони и клиенти е един шедьовър на политика и човечност, без който институцията на патрициите, толкова противна на духа на републиката, не би могла да съществува. Единствен Рим е имал честта да даде на света този красив пример, който никога не е довел до злоупотреби, но въпреки това никога не е бил последван.

Тъй като тази именно форма на куриите съществува при царете до Сервий, а царуването на последния от тарквиниевци[128] изобщо не било считано за законно, царските закони за разлика от всички други започнали да се наричат legas curiatae (закони, приети от курията – б. пр.).

При републиката куриите, все така ограничени до четирите градски триби, включвали само простолюдието на Рим, поради което не допадали нито на сената, който стоял начело на патрициите, нито на трибуните, които, макар и плебейски, стоели начело на заможните граждани. При това положение те загубили влиянието си и били принизени до такава степен, че техните тридесет ликтори, събрани заедно, вършели онова, което трябвало да правят комициите, свикани по курии.

Разделението на центурии било така изгодно за аристокрацията, че на пръв поглед остава необяснимо как сенатът не се е налагал винаги в комициите, които носели това име и избирали консулите, цензорите и другите куриатни магистрати. От сто деветдесет и трите центурии, които образували шестте класи на римския народ, първата класа включва деветдесет и осем и понеже гласовете се броели по центурии, първата класа имала по-голям брой гласове от всички други. Когато всичките ѝ центурии били съгласни, преставали дори да броят гласовете; решението на по-малкото число минавало за решение на множеството; и може да се каже, че в комициите по центурии въпросите се решавали с мнозинството на жълтиците, а не с мнозинството на гласовете.

Тази прекомерна власт обаче била сдържана по два начина: първо, доколкото в класата на богатите обикновено влизали трибуните и винаги голям брой плебеи, те уравновесявали влиянието на патрициите в тази първа класа.

Вторият начин се състоял в следното: вместо центуриите да гласуват подред, което би означавало винаги да се почва с първата, избирали една от тях по жребий* и само тя гласувала.

След това в друг някой ден всички центурии, свикани според своето положение, повтаряли същия избор и обикновено го потвърждавали. По този начин силата на примера се отне-

---

* Изтеглената по жребий центурия наричали praerogativa, тъй като тя била първата, от която искали да гласува. Оттук и думата прерогатив (от prae – преди, и rogo – питам – б. пр.). – *Бел. на Русо*.

мала от ранга, за да се даде на жребия съгласно принципа на демокрацията.

От този обичай следва още едно предимство: гражданите от селата са имали време между двата избора да се осведомят за заслугите на временно посочения кандидат и да гласуват с пълното съзнание, че познават нещата. Но под предлог, че процедурата трябва да се ускори, постепенно тази практика била преустановена и двата избора започнали да се провеждат в един и същ ден.

Комициите по триби са били всъщност съветът на римския народ. Свиквали ги само трибуните; на тях били избирани трибуните и тук се провеждали исканите от тях плебисцити. Сенатът не само нямал никакво влияние в тях, но даже нямал право да присъства; принудени да се подчиняват на закони, в чието гласуване не са могли да участват, сенаторите в това отношение са били по-малко свободни от последните граждани. Тази несправедливост била твърде зле изтълкувана и сама по себе си недостатъчна, за да обезсили постановленията на едно тяло, в което не са били допускани всички негови членове. Дори всички патриции да биха присъствали на тези комиции с правото си на граждани, превръщайки се в този момент в обикновени частни лица, те не биха могли да повлияят ни най-малко върху едно гласуване, осъществявано чрез поголовно преброяване на гласовете, при което последният пролетарий е тежал толкова, колкото и първият сенатор.

Виждаме следователно, че тези различни разпределения създавали не само ред при събирането на гласовете на един толкова многолюден народ, но и съвсем не се свеждали до безразлични сами по себе си форми: всяка една давала резултати, съответстващи на целите, заради които е била предпочитана пред други.

Без да навлизаме по този въпрос в по-големи подробности, изводът от досегашните пояснения е, че комициите по триби са били по-благоприятни за народното управление, а комициите по центурии – за аристокрацията. Що се отнася до коми-

циите по курии, където мнозинството се е състояло само от простолюдието на Рим, тъй като те са могли да облагоприятстват само тиранията и злите намерения, навярно са се дискредитирали, защото дори размирниците се въздържали от средство, което недвусмислено разкривало техните замисли. Несъмнено цялото величие на римския народ е било въплътено в комициите по центурии, които единствени били пълни; защото от комициите по курии липсвали селските триби, а от комициите по триби – сенатът и патрициите.

Що се отнася до преброяване на гласовете, при първите римляни начинът е бил така прост, както и нравите им, макар и не толкова прост, колкото в Спарта. Всеки гласувал на висок глас и един писар последователно вписвал гласовете: мнозинството от гласовете във всяка триба определяло нейното гласуване; мнозинството от гласовете между трибите определяло гласуването на народа; така ставало и в куриите, и в центуриите. Този обичай бил добър дотогава, докато между гражданите царувала честността, и всеки се срамувал да гласува публично за несправедливо мнение или за недостоен гражданин; но когато народът се покварил и гласовете почнали да се купуват, по-удобно се оказало тайното гласуване, за да може недоверието да възпира купувачите на гласове и да се предостави на мошениците възможност да не бъдат предатели.

Зная, че Цицерон осъжда тази промяна и я вини отчасти за рухването на републиката. Но макар и да чувствам колко трябва да тежи в случая авторитетът на Цицерон, аз не мога да споделя неговото мнение: мисля, напротив, че гибелта на държавата е била ускорена тъкмо защото промените от този род са били недостатъчни. Както режимът на здравите хора не е подходящ за болните, така и не трябва да искаме покварен народ да се управлява по закони, които подхождат на един добър народ. Нищо не доказва този принцип по-добре от дълговечността на Венецианската република, чието подобие съществува и днес единствено защото нейните закони подхождат само на лоши хора.

И така, започнали да раздават на гражданите плочки, с които всеки можел да гласува, без да разберат какво е неговото мнение; установени били също така нови правила за събирането на плочките, преброяването на гласовете, сравняването на числата и т.н.; това не попречило верността на чиновниците, натоварени с тази служба*, често да попада под съмнение. Най-после, за да предотвратят тайните сговаряния и търговията с гласове, започнали да издават укази, чийто голям брой свидетелства за тяхната безполезност.

Към края на републиката често се налагало да се прибягва до извънредни мерки, за да се превъзмогнат недостатъците в законите: ту предричали чудеса, но това средство, което могло да въздейства на простолюдието, не правело впечатление на неговите управници; ту свиквали събранието внезапно, преди кандидатите да успеят да се сговорят; ту превръщали събранието в говорилня, колчем виждали, че народът е подлъган и е готов да вземе лошо решение. Но в края на краищата честолюбието изместило всичко; и най-невероятното е, че при толкова злоупотреби този велик народ благодарение на своите древни правила продължавал да избира магистратите, да гласува законите, да разглежда тъжбите, да води частните и обществените дела почти със същата лекота, с която би могъл да го върши самият сенат.

Глава пета

За трибунàта

Когато не може да се установи точно съотношение между съставните части на държавата или пък непреодолими причини разстройват непрекъснато съществуващите отношения, тогава се създава особена магистратура, която остава извън другите, поставя отново всяка част в нейното истинско съотноше-

* Custodes, Distributores, Rogatores suffragiorum[129]. – *Бел. на Русо.*

ние спрямо останалите и представлява връзката или заема средно положение било между владетеля и народа, било между владетеля и суверена, или върши и двете, ако това се окаже необходимо.

Това тяло, което ще наричам трибунат, е пазител на законите и на законодателната власт. Понякога той брани суверена от управлението, както са правели в Рим народните трибуни; понякога подкрепя управлението против народа, както прави днес във Венеция съветът на десетте; а понякога трябва да поддържа равновесието между едните и другите, както някога ефорите в Спарта[130].

Трибунатът съвсем не е съставна част на гражданската община и не трябва да притежава никакъв дял нито от законодателната, нито от изпълнителната власт, но тъкмо с това неговата власт е по-голяма; тъй като не е в състояние да направи нищо, той може да попречи на всичко. Като защитник на законите той е по-свещен и по-почитан от владетеля, който ги изпълнява, и от суверена, който ги създава. Това много ясно проличало в Рим, когато гордите патриции, винаги изпълнени с презрение към целия народ, били принуждавани да отстъпват пред един прост чиновник на народа, който нямал нито покровителство, нито юрисдикция.

Разумно умереният трибунат представлява най-здравата опора на доброто държавно устройство, но придобие ли малко повече сила от необходимото, той обръща всичко наопаки; що се отнася до слабостта, тя не е в неговата природа; и стига да представлява нещо, той никога не е по-малко значим, отколкото е необходимо.

Той се изражда в тирания, когато узурпира изпълнителната власт, която би трябвало само да прави по-умерена, и когато поиска да издава закони, които би трябвало само да закриля. Огромната власт на ефорите не е представлявала опасност, докато Спарта е запазвала своите нрави, но тя ускорява веднъж започналото тяхно разложение. Кръвта на Агис[131], заклан

от тези тирани, била отмъстена от неговия приемник: престъплението и наказанието на ефорите еднакво ускоряват гибелта на републиката; и след Клеомен[132] Спарта не представлява вече нищо. Рим загива по същия начин; в края на краищата прекомерната власт, която трибуните постепенно узурпирали с помощта на закони, създадени в името на свободата, послужила за опазването на императорите, които я унищожили. Що се отнася до венецианския Съвет на десетте, това е кървав съд, еднакво страшен и за патрициите, и за народа; той не само не брани законите от висотата на своето положение, но, напротив, след тяхното принизяване служи само да нанася в тъмнината удари, които никой не смее да забележи.

Трибунатът, както и управлението, отслабва с умножаването на своите членове. Когато трибуните на римския народ, отначало двама на брой, а след това петима, поискали да удвоят това число, сенатът не възразил, убеден, че ще може да сдържа едните чрез другите; както и станало.

Най-доброто средство за предотвратяване на узурпациите от страна на едно толкова опасно тяло, средство, за което никое управление до днес не се е сетило, би било това тяло да не бъде постоянно, а да се предвидят редовни промеждутъци от време, през които то ще престава да съществува. Тези промеждутъци, които не трябва да бъдат толкова големи, че злоупотребите да имат време да се затвърдят, биха могли да се определят със закон по такъв начин, че при нужда да бъдат съкращавани с извънредни укази.

Този начин, струва ми се, не носи никакви неудобства, защото, както вече казах, трибунатът не е съставна част от държавното устройство и може да бъде премахван, без то да пострада. Той ми изглежда и сигурен, защото един отново въведен в длъжност магистрат съвсем не тръгва от властта, която е имал неговият предшественик, а от властта, която му дава законът.

Глава шеста

За диктатурата

Липсата на гъвкавост, която пречи на законите да се приспособяват към събитията, може в определени случаи да ги направи вредни и да предизвика чрез тях гибелта на изпадналата в криза държава. Редът и мудността на установените форми изискват време, което обстоятелствата понякога не дават. Могат да се представят хиляди случаи, които законодателят не е предвидил, а да разбереш, че не можеш да предвидиш всичко, представлява твърде необходима предвидливост.

Не трябва следователно да се стремим към укрепване на политическите институции дотам, че да си отнемаме възможността да прекратяваме тяхното действие. Дори Спарта е оставяла своите закони в забрава.

Но само най-големите опасности могат да се равняват на опасността от нарушаване на обществения ред, затова свещената власт на законите трябва да се преустановява само когато става дума за спасението на родината. В тези редки и очевидни случаи обществената сигурност се гарантира чрез частен акт, който предава грижата за нея на най-достойния. Това поръчение може да бъде дадено по два начина в зависимост от характера на опасността.

Ако за целта е достатъчно да се увеличи действеността на управлението, то се съсредоточава в ръцете на един или двама негови членове: по този начин се посяга не върху авторитета на законите, а само върху формата на тяхното прилагане. Ако обаче опасността е такава, че съвкупността на законите става пречка за нейното предотвратяване, тогава се назначава един върховен ръководител, който да накара всички закони да замлъкнат и да прекрати временно действието на суверенната власт. В такива случаи общата воля не подлежи на съмнение и е очевидно, че първото желание на народа е държавата да не загине.

По този начин законодателната власт се отменя, но не се унищожава; магистратът, който я е принудил да замлъкне, не може да я накара да проговори; той господства над нея, без да може да я представлява; той може да прави всичко освен закони.

Първият начин бил прилаган от римския сенат, когато по установен ред натоварвал консулите да се грижат за спасението на републиката. Вторият начин бил използван, когато един от двамата консули назначавал диктатор*; практиката, за която Алба [133] дава пример в Рим.

В първите времена на републиката много често прибягвали до диктатурата, защото държавата не е била още достатъчно улегнала, та да се крепи сама по силата на вътрешното си устройство. Тъй като тогава нравите правели излишни много от предпазните мерки, които биха били необходими в друго време, хората не се страхували нито че някой диктатор може да злоупотреби със своята власт, нито че ще се опита да я задържи отвъд определения срок. Изглеждало, напротив, че такава голяма власт е тежко бреме за овластения, толкова бързал той да се отърве от нея; сякаш било прекалено трудно и опасно да заместваш законите.

Затова не опасността от злоупотреба, а опасността о обезценяване е причина да бъде осъждано неумереното използване на тази върховна длъжност в началните времена. Защото, щом почнали да прибягват до нея все по-често за избори, за освещаване на храмове, за изпълнение на чисто формални неща, възникнала и опасността тя да престане да внушава страх, когато дотрябва, и хората постепенно да свикнат с мисълта, че онзи, когото използват за празни церемонии, е само празна титла.

Към края на републиката римляните станали по-сдържани и започнали да избягват диктатурата също така неразумно, както преди това щедро прибягвали до нея. Лесно било да се види, че техните опасения били необосновани, че по онова вре-

---

* Това назначаване ставало нощем и тайно, сякаш са се срамували да издигнат един човек над законите. – *Бел. на Русо.*

ме слабостта на столицата е била нейна защита от намиращите се в нея магистрати; че един диктатор е можел в някои случаи да защити обществената свобода, без никога да може да посегне на нея; и че оковите на Рим няма да бъдат изковани в самия Рим, а в неговите армии: слабата съпротива, която Мариус оказва на Сула, а Помпей на Цезар, показва ясно какво е могло да се очаква от вътрешната власт в борбата с външната сила.

Тази заблуда довежда до големи грешки: грешка е било например, че в случая с Катилина[134] не са назначили диктатор: защото е ставало дума само за вътрешни проблеми на града, най-многото на някоя от провинциите на Италия, и при неограничената власт, която законите давали на диктатора, той лесно би разбил заговора, задушен само благодарение щастливото стечение на редица случайности – нещо, на което човешката предпазливост не трябва да разчита.

Вместо това сенатът се задоволил да предаде цялата си власт на консулите и тогава, за да действа със сигурност, Цицерон бил принуден да превиши тази власт по един основен въпрос; и макар че неговото поведение било одобрено при първите изблици на радост, впоследствие с пълно основание му поискали сметка за пролятата противозаконно кръв на гражданите; подобен укор не биха могли да отправят срещу един диктатор. Но красноречието на консула увлякло всички; самият той, макар и римлянин, обичал собствената си слава повече от родината и търсел не толкова най-законния и сигурен начин за спасяването на държавата, а по-скоро как да си осигури цялата слава в тази история*. И той действително бил справедливо възвеличен като освободител на Рим и справедливо наказан като нарушител на законите. Колкото и бляскаво да е било неговото завръщане от заточение, то безспорно си остава помилване.

* Това именно той не е могъл да осигури сам себе си, защото, ако бе предложил да се посочи диктатор, не е бил сигурен, че колегите му ще изберат него, а сам не е смеел да се изтъкне. – *Бел. на Русо.*

Впрочем по какъвто и начин да бъде възложено това важно поръчение, от голямо значение е да се ограничи неговата продължителност до твърде кратък срок, който в никакъв случай да не може да се удължава; при кризите, които довеждат до въвеждане на диктатура, държавата за кратко време бива или унищожена, или спасена и щом мине острата необходимост, диктатурата става тиранична или безсмислена. В Рим диктаторите се определяли само за шест месеца, но повечето от тях се отказвали преди изтичането на този срок. Ако срокът беше по-дълъг, може би те биха се опитали да го удължат, както направили децемвирите със своя едногодишен мандат. Диктаторът е имал само толкова време, колкото да се справи с необходимостта, заради която е бил избран: той не е имал кога да обмисля други планове.

Глава седма

За цензорàта

Както обявяването на общата воля става посредством закона, така и обявяването на обществената преценка става посредством цензората. Общественото мнение е вид закон, който има за служител цензора, и последният, по примера на владетеля, го прилага само при частни случаи.

Следователно съдът на цензорите далеч не е арбитър на народното мнение, а само негово обявител; и щом се отклони от него, решенията му губят смисъл и действеност.

Излишно е да се прокарва разлика между нравите на даден народ и нещата, които той почита; защото в случая всичко изхожда от един и същ принцип и неизбежно се смесва. У всички народи на света не природата, а мнението определя подбора на удоволствията им. Оздравете мненията на хората и нравите им от само себе си ще станат по-чисти. Хората винаги обичат красивото или онова, което им се струва красиво: но в тази именно преценка те грешат. Трябва следователно да се

поправи преценката. Който съди за нравите, съди за честта, а който съди за честта – извежда своя закон от мнението.

Мненията на един народ се раждат от неговото устройство. Макар законът да не управлява нравите, законодателството ги поражда: когато законодателството отслабва, нравите се израждат; но в такъв случай преценката на цензорите не може да стори онова, което не е направила силата на законите.

Оттук следва, че цензурата може да бъде полезна за опазването на нравите, но никога за тяхното възстановяване. Учредете цензори за времето, когато законите са в сила; загубят ли я, всичко става безнадеждно: нищо законно няма вече сила, щом законите загубят своята.

Цензурата опазва нравите, като пречи на мненията да се покваряват, като запазва тяхната правота чрез мъдрото им прилагане, дори понякога ги дозакрепва, когато още не са достатъчно сигурни. Използването на секунданти при дуелите, което във френското кралство стигнало до някакъв бяс, било премахнато само със следните думи на един кралски указ: що се отнася до онези, които имат подлостта да търсят секунданти. Тази преценка, изпреварвайки преценката на обществото, изведнъж закрепила последната. Но когато със същите укази бил направен опит да се обяви за подлост и самият дуел, нещо съвършено вярно, но противоречащо на общоприетото мнение, обществото изобщо не обърнало внимание на това решение, по което то вече си имало свое установено мнение.

На друго място казах*, че тъй като общественото мнение не се поддава на принуда, излишен е и най-слабият намек за това в колегията, учредена, за да го представлява. Можем само да се възхищаваме от умението, с което този механизъм, загубен изцяло у съвременните хора, е бил привеждан в действие от римляните; и още по-добре от лакедемонците.

---

* В тази глава само набелязвам нещата, които разгледах по-обстойно в своето *Писмо до г-н Д'Аламбер*. – *Бел. на Русо*.

Когато някой човек с лоши нрави изказвал вярно мнение в съвета на Спарта, ефорите, оставяйки думите му без последствие, поръчвали на друг, добродетелен гражданин да предложи същото мнение. Каква чест за единия, какъв срам за другия, макар че никой от двамата не получавал нито похвала, нито порицание! Някакви пияници от Самос[135] осквернили съда на ефорите: на следващия ден бил издаден обществен указ, който разрешавал на самосците да бъдат негодници. Едно истинско наказание не би било толкова строго, колкото тази безнаказаност. Когато Спарта се е произнасяла по това, кое е почтено и кое не, Гърция не оспорвала нейните преценки.

Глава осма

За гражданската религия

Първоначално хората нямали други царе освен боговете, нито друго управление освен теокрацията. Те разсъждавали като Калигула и разсъждавали правилно за онова време. Необходим е бил продължителен упадък на чувствата и идеите, за да се решат хората да приемат себеподобния си за свой господар и да се поласкаят от мисълта, че така ще им бъде добре.

От самия факт, че начело на всяко политическо общество поставяли бога, следва, че е имало толкова богове, колкото и народи. Два народа, чужди един на друг и почти винаги враждебни, не са могли дълго време да признават един и същи господар: две воюващи помежду си армии не могат да се подчиняват на един и същ вожд. Така че от националните разделения последвал политеизмът, а оттам богословската и гражданската нетърпимост, която, разбира се, е една и съща, както ще бъде казано по-нататък.

Хрумването на древните гърци да намират своите богове у варварските народи идва от друга тяхна приумица – да смятат себе си за естествени повелители на тези народи. И науката[136], която се занимава с тъждествеността на боговете у раз-

личните народи, днес изглежда доста смехотворна, като че ли Моллох, Сатурн и Хронос биха могли да бъдат един и същ бог! Като че ли финикийският бог Ваал, гръцкият Зевс и латинският Юпитер могат да бъдат един и същ бог! Като че ли може да остане нещо общо у тези химерични същества, носещи различни имена!

Ако попитат как по време на езичеството, когато всяка държава е имала свой култ и свои богове, не е имало религиозни войни, аз ще отговоря, че това е било така тъкмо защото всяка държава е имала свой собствен култ, както и свое управление, и не е разграничавала своите богове от законите си. Политическата война е била и богословска; владенията на боговете се определяли, така да се каже, от границите на нациите. Богът на един народ не е имал никакви права над другите народи. Боговете на езичниците съвсем не са били ревниви; те си поделяли властта над света: самият Моисей и еврейският народ не били далеч от тази мисъл понякога, говорейки за бога на Израил. Вярно е, че те смятали за нищожества боговете на ханаанците[137], отречени от тях народи, обречени на унищожение, чието място те е трябвало да заемат; но вижте как са говорели за божествата на съседните народи, които им е било забранено да нападат; Иефтай[138] казвал на амонитите: "Владеенето на онова, което принадлежи на Хамос, вашия бог, не е ли нещо, което ви се полага по закона? На същото основание ние притежаваме земите, които е завладял за себе си нашият Бог победител."* Това по мое мнение е пълно признаване на равенството между правата на Хамос и на израилския бог.

Но когато евреите, покорени от вавилонските царе и впоследствие от сирийските, решили упорито да не признават други богове освен своя собствен бог, този отказ, сметнат като бунт против победителя, предизвикал гоненията, за които четем в тяхната история и за каквито няма пример другаде преди християнството*.

Следователно всяка религия е била свързана единствено със законите на държавата, която я е предписвала, и нямало друг начин да се промени вярата на един народ, освен като бъде заробен, както нямало други мисионери освен завоевателите; и тъй като задължението да променят стария си култ става закон за победените, най-напред е трябвало да се победи и после да се говори за смяна на религията. Хората не само не се биели заради своите богове, а както става у Омир, боговете се бият за хората; всеки народ искал от своя бог победа и я заплащал с нови олтари. Преди да превземат някоя крепост, римляните подканвали нейните богове да я напуснат и оставили на тарентинците техните разгневени богове, защото сметнали, че тези богове са подчинени на римските и са длъжни да ги почитат, те оставяли на победените техните богове, както им оставяли законите. Нерядко един венец за Юпитер Капитолийски е бил единственият данък, който налагали.

Най-после, след като римляните заедно с разширяването на империята си разпространили своя култ и боговете си, а, от друга страна, често сами възприемали боговете на победените, признавайки и на едните, и на другите правото на гражданство, народите от тази обширна империя неусетно се оказали с голям брой богове и култове, почти навсякъде еднакви: ето как в края на краищата езичеството се превърнало в познатия на историята свят в една обща религия.

При тези именно обстоятелства идва Христос, за да установи на земята царството на духа; с това отделяне на богословската система от политическата държавата престава да бъде

* Nonne ea quae possidet chamos Deus tuus tibi jure debentur? Това е текстът във *Вулгата*[139]. Отец Дьо Кариер го превежда така: "Не мислите ли, че имате право да притежавате онова, което принадлежи на Хамос, вашия бог?" Не познавам силата на ивритския текст. Но виждам, че във *Вулгата* Иефтай признава твърдо правото на бога Хамон и че френският преводач намалява силата на това признание, като вмъква едно "не мислите ли", което в латинския текст липсва. – *Бел. на Русо.*

* Свършено очевидно е, че фокейската война[140], наречена "свещена", не е религиозна война. Нейната цел била да накаже светотатци, а не да покори друговерци. – *Бел. на Русо.*

единна и настъпват вътрешните разделения, които никога не са престават да вълнуват християнските народи. Но тази нова идея за отвъдното царство не могла да влезе в главите на езичниците и те не престават да гледат на християните като на истински бунтовници, които под прикритието на своето лицемерно покорство само дебнат момента да станат независими и господари и ловко да заграбят властта, която се престрували, че уважават, докато били слаби. Тази е била причината за гоненията на християните.

Станало онова, от което езичниците се страхували. Тогава всичко се променило: смирените християни заговорили на друг език и много скоро така нареченото царство на отвъдния свят се превърнало под властта на един видим ръководител[141] в наймогъщата деспотия на този свят.

Тъй като обаче винаги е имало владетели и граждански закони, тази двойна власт предизвикала един постоянен юридически конфликт, който направил невъзможен какъвто и да било добър ред в християнските държави; хората така и не успели да разберат кому са длъжни да се подчиняват – на господаря или на свещеника.

Редица народи дори в Европа или в съседство с нея се опитвали да запазят или да възстановят старата система; но безуспешно; духът на християнството завладял всичко. Религиозният култ продължил да бъде или отново станал независим от суверена и без необходима връзка с държавното тяло. Мохамед е имал много разумни разбирания; той здраво вързал своята политическа система; и докато формата на неговото управление продължавала да съществува при неговите приемници халифите, управлението било напълно единно и тъкмо поради това – добро. Но арабите, които разбогатели, образовали се, станали възпитани, разглезени и страхливи, били покорени от варварите: тогава разделението между двете власти отново започнало. Макар при мохамеданите това разделение да не е така видимо, както при християните, то все пак съществува, особено в сектата на Али[142], има държави като Персия, където то се проявява непрекъснато.

У нас, в Европа, английските крале се обявиха за глави на църквата[143], същото направиха и руските царе[144]. Но с тази титла те станаха не толкова господари, колкото служители на църквата; те получиха не толкова правото да я променят, колкото властта да я крепят; те не са нейни законодатели, а само нейни владетели. Навсякъде, където духовенството образува едно тяло*, то е господар и законодател по своята част. Има следователно две власти, два суверена и в Англия, и в Русия, както и навсякъде другаде.

От всички християнски автори единствен философът Хобс добре видя злото и лекарството срещу него: той се осмели да предложи двете глави на орела да се обединят и всичко да се сведе до политическото единство, без което никога не ще има нито добре устроена държава, нито добре устроено управление. Но той сигурно е разбирал, че властният дух на християнството е несъвместим с предлаганата от него система и че интересът на свещеника ще бъде винаги по-силен от този на държавата. Не толкова онова, което е ужасно и невярно в политическите възгледи на Хобс, ги е направило ненавистни, а по-скоро справедливото и вярното в тях.

Мисля, че ако историческите факти се изследват от тази гледна точка, ще бъде лесно да се опровергаят противоположните възгледи на Бел и Уорбъртън[145], единият от които твърди, че никоя религия не е полезна на политическото тяло, докато другият, напротив, поддържа, че християнството е неговата най-крепка опора. На първия бихме доказали, че никоя държава не е била създадена без религията като нейна основа; на втория – че християнският закон всъщност е по-скоро вреден, отколко-

---

* Трябва да се подчертае, че не толкова официалните събрания като тези във Франция свързват духовенството в едно тяло, колкото общението на църквите. Общението и отлъчването са обществения договор на духовенството, по силата на който то винаги ще бъде господар на народите и на царете. Всички свещеници, свързани чрез църквата, са съграждани, макар да се намират на двата противоположни края на света. Това изобретение е един политически шедьовър. Сред езическите свещеници не е имало нищо подобно и затова при тях никога не е имало единно тяло на клира. – *Бел. на Русо.*

то полезен за здравото държавно устройство. За да бъда разбран докрай, трябва само да доуточня прекалено общите идеи за религията, засягащи моята тема.

Религията от гледна точка на отношението ѝ към обществото бива обща или частна[146] и също може да се раздели на два вида, а именно – религия на човека и религия на гражданина. Първата няма храмове, олтари, обреди, свежда се до чисто вътрешния култ към върховния бог и до вечните повели на морала; това е чистата и проста религия на Евангелието, истинският деизъм, онова, което можем да наречем природно божествено право. Другата, вписана в рамките на една само страна, ѝ дава нейните богове, присъщите само на нея патрони и покровители. Тя има свои догми и обреди, външен култ, предписан от закони: извън единствената нация, която я следва, всички други са неверници, чужденци, варвари; за нея задълженията и правата на човека стигат само до собствените ѝ олтари. Такива са били всички религии на първите народи; можем да ги наречем гражданско или позитивно божествено право.

Има и трети вид религия, по-чудновата, която, давайки на хората две законодателства, двама ръководители, две отечества, ги подчинява на противоречиви задължения и така им пречи да бъдат едновременно и вярващи, и граждани. Такава е религията на ламите, такава е религията на японците, такова е римското християнство[147]. Тя може да бъде наречена религия на свещенослужителя. От това следва един вид смесено, необществено право, което няма име.

От политическа гледна точка и трите вида религия имат своите недостатъци. Третата е така очебийно лоша, че само бихме си загубили времето да си играем на доказване. Всичко, което руши общественото единство, не струва нищо. Всички институции, които поставят човека в противоречие със самия него, не струват нищо.

Втората е добра дотолкова, доколкото обединява божествения култ с любовта към законите, и като превръща родината в предмет на обожание от страна на гражданите, учи ги, че да

служат на държавата означава да служат на нейния бог покровител*. Това е един вид теокрация, в която не трябва да има друг първосвещеник освен владетеля и никакви други свещенослужители освен магистратите. При това положение да умреш за родината означава да приемеш мъченичество; да нарушиш законите значи да си безверник; да подложиш провинен човек на обществено порицание означава да го предадеш на гнева на боговете[148].

Но тази религия е лоша, защото, бидейки изградена върху заблуда и лъжа, мами хората, прави ги лековерни, суеверни и удавя истинския култ към божеството в празна обредност. Тя е лоша и тогава когато, станала единствена и тиранична, прави народа кръвожаден и му отнема търпимостта; той мисли само за убийства и кланета и вярва, че върши свято дело, като убива всекиго, който не приема неговите богове. Това поставя подобен народ в естествено състояние на война с всички други, нещо твърде опасно за неговата собствена сигурност.

И така остава религията на човека или християнството, но не и днешното, а християнството на Евангелието, което е съвсем различно. Благодарение на тази свята, възвишена, истинска религия хората, деца на един и същ бог, се признават за братя и обществото, което ги обединява, не се разпада дори със смъртта.

Тъй като обаче тази религия няма никаква частна връзка с политическото тяло, тя оставя на законите само онази сила, която те черпят от себе си, без да им прибавя някаква друга; и с това една от големите връзки в отделното общество остава неизползвана. Нещо повече, тази религия не само не привързва сърцата на гражданите към държавата, но ги откъсва от нея, както от всички земни неща. Не зная нищо по-противно на обществения дух.

---

* Виж между другото в едно писмо на Гроциус до неговия брот с дата 11 април 1643 г. какво този учен одобрява и какво порицава в книгата на Хобс *De cive* (*За гражданина*). Вярно е, че склонен към великодушие, той сякаш прощава на автора доброто за сметка на лошото; но всички не са така снизходителни. – *Бел. на Русо*.)

Казват, че един народ от истински християни би образувал най-съвършеното общество, което човек може да си представи. В това предположение виждам само голяма трудност: едно общество от истински християни не би било вече общество от хора.

Аз даже твърдя, че това предполагаемо общество въпреки цялото си съвършенство не би било нито най-силното, нито най-трайното: от много съвършенство в края на краищата то би останало без вътрешна спойка: собственото му съвършенство би станало негов рушителен порок.

Всеки би изпълнявал своя дълг; народът би се подчинявал на законите, ръководителите биха били умерени и справедливи, магистратите – честни и неподкупни; войниците биха презирали смъртта; не би имало ни суета, ни лукс; всичко това е много добре – но нека видим по-нататък.

Християнството е изцяло духовна религия, заета единствено с небесните дела: родината на християнина не е на този свят. Вярно е, че той изпълнява своя дълг, но върши това с дълбоко безразличие към добрия или лошия резултат от своите усилия. Стига да няма в какво да укорява себе си, на него му е все едно дали нещата тук долу вървят добре или зле. Ако държавата цъфти, той едва дръзва да се наслаждава на обществеността благополучие; страх го е да не се възгордее от славата на своята страна; ако държавата е в упадък, той благославя божията десница, която се стоварва върху неговия народ.

За да бъде обществото спокойно и хармонията трайна, би трябвало всички граждани без изключение, да бъдат еднакво добри християни. Но ако за нещастие между тях се намери само един честолюбец, един лицемер, един Катилина например, един Кромуел, той положително ще се справи много лесно със своите благочестиви сънародници. Християнското милосърдие не позволява така лесно да се мисли лошо за ближния. Щом този човек се ухитри да ги измами и да обсеби част от обществената власт, ето ти го издигнат в достойнство; бог иска този човек да бъде уважаван; скоро той става власт; бог иска да му се подчиняват; но обладателят на тази власт злоупотребява с нея. Той е тоягата, с която бог наказва своите чеда. Би им било съвестно да изгонят узурпатора; ще трябва да се наруши общественото спокойствие, да се употреби насилие, да се пролее кръв: всичко това зле се съгласува с благия нрав на християнина и в края на краищата какво значение има дали си роб или свободен в тази долина на скърбите? Важното е да идеш в рая и примирението е само още един начин, за да стигнеш там.

Или е избухнала война с чужда страна? Гражданите без усилие тръгват на бой; ни един от тях не мисли да бяга: те изпълняват своя длг, но без страстното желание за победа; те знаят по-скоро да умират, отколкото да побеждават. Какво значение има дали ще бъдат победители или победени? Нали провидението знае по-добре от тях какво им трябва? Преценете сами каква изгода би извлякъл от техния стоицизъм един горд, буен, страстен неприятел! Изправете срещу тях онези благородни народи, в чиито гърди буйно е пламтяла любов към славата и към родината, представете си вашата християнска република, изправена срещу Спарта или Рим; благочестивите християни ще бъдат бити, смазани, унищожени, преди да имат време да се опомнят, или ще дължат живота си само на презрението, което ще извикат у своя неприятел. Мисля, че клетвата, която дали войниците на Фабиус[149], е била наистина красива; те не се заклели да умрат или да победят; те се заклели да се върнат победители и удържали своята клетва; християните никога не биха направили подобно нещо. Те биха сметнали, че изкушават бога.

Но аз греша, когато казвам християнска република – всяка една от тези две думи изключва другата. Християнството проповядва само робство и зависимост. Неговият дух твърде много облагоприятства тиранията, за да не го използва тя винаги. Истинските християни са създадени, за да бъдат роби, те го знаят и това никак не ги вълнува; този кратък живот за тях има нищожна цена.

Християнските войски са отлични, казват някои. Отхвърлям това твърдение. Нека ми посочат такива войски. Лично аз

не знам християнски войски. Ще ми назоват кръстоносните походи. Без да споря върху качествата на кръстоносците, ще отбележа, че те не са били християни, а войници на свещеника, поданици на църквата: те са се биели за нейното духовно царство, което, неизвестно как, тя успява да превърне в земно. Погледнато трезво, това е езичество: тъй като Евангелието не установява една национална религия, никаква свещена война не е възможна между християните.

При езическите императори християнските войници били храбри, всички християнски автори уверяват, че е така, и аз го вярвам: това е било съревнование на чест срещу езическите войски. Щом императорите станали християни, това съревнование престанало да съществува; и когато кръстът изгонил орела, изчезнала и цялата римска доблест.

Нека обаче оставим настрана политическите съображения, да се върнем към правото и да определим принципите в тази важна област. Както вече казах, правото над поданиците, което суверенът получава по силата на обществения договор, съвсем не надхвърля рамките на обществената полза*. Следователно поданиците са длъжни да дават сметка пред своя суверен за възгледите си само дотолкова, доколкото последните са от значение за общността. За държавата обаче е много важно всеки гражданин да има религия, която да го кара да обича своите задължения; догмите на тази религия интересуват държавата и нейните членове само дотолкова, доколкото се отнасят до морала и задълженията, които всеки вярващ е длъжен да изпълнява спрямо другите. Извън това всеки може да има каквито си ще мнения и суверенът няма право да ги знае. Тъй като

* В републиката, казва маркиз Д'Аржансон[150], всеки е напълно свободен да върши онова, което не вреди на другите. Ето я неизменната граница; по-точно тя не би могла да се определи. Не можах да се въздържа от удоволствието да цитирам от време на време този ръкопис, макар той да не е известен на публиката, за да отдам заслужена почит на паметта на един бележит и достоен за уважение човек, който дори в качеството си на министър бе запазил сърце на истински гражданин, здрави и честни разбирания за управлението на своята страна. – *Бел. на Русо.*

той не е сведущ по въпросите на оня свят, каквато и да е участта на неговите поданици в бъдещия живот, това не е негова работа – достатъчно е те да бъдат добри граждани на този свят.

Така че има едно чисто гражданско верую, чиито изисквания определя суверенът, но не точно като религиозни догми, а като социални чувства (sentiments de sociabilité), без които човек не може да бъде добър гражданин и верен поданик*. Той не може да принуди никого да им вярва, но може да изгони от държавата всекиго, който не вярва в тях; може да го изгони не като неверник, а като човек, непригоден за обществен живот, неспособен да обича искрено законите и справедливостта, готов да жертва живота си, за да изпълни своя дълг. И ако някой, след като е признал публично същите тези догми, се държи като човек, който не вярва в тях, нека бъде наказан със смърт; той е извършил най-голямото от всички престъпления – излъгал е пред законите.

Догмите на гражданската религия трябва да бъдат прости, малко на брой, ясно формулирани, без обяснения, нито коментари. Съществуването на едно силно, умно, благодетелно, предвидливо и грижовно божество, бъдещия живот, щастието на праведните, наказанието на лошите, светостта на обществения договор и на законите – ето положителните догми. Що се отнася до отрицателните догми, за мен те се свеждат само до една: липсата на търпимост; тя влиза в култовете, които ние отрекохме.

Онези, които правят разлика между гражданската и теологическата нетърпимост, според мен грешат. Тези две нетърпимости са неделими. Не е възможно да живееш в мир с хора, които смяташ за обречени на вечни мъки на оня свят; да ги

* Когато Цезар защитава Катилина, той се опитва да установи догмата за смъртността на душата: за да го опровергаят, Катон и Цицерон не започнали да си играят на философия; те се задоволили да посочат, че Цезар говори като лош гражданин и иска да прокара гибелна за държавата теория; и наистина римският сенат е трябвало да се произнесе именно по този въпрос, а не по някакъв богословски проблем. – *Бел. на Русо.*)

обичащ, би означавало да мразиш бога, който ги наказва; те трябва на всяка цена или да бъдат върнати към твоята вяра, или да бъдат преследвани. Навред, където се допуска теологическата нетърпимост, тя непременно оказва влияние и върху гражданските отношения*; а стане ли така, суверенът не е вече суверен дори на този свят; тогава истински господари стават свещениците; царете са само техни служители.

Днес, когато вече няма и не може да има една изключваща другите народи национална религия, трябва да бъдат търпени всички религии, които търпят другите, доколкото техните догми не противоречат с нищо на задълженията на гражданина. Но всеки, който се осмели да каже: няма спасение извън църквата, трябва да бъде изгонван от държавата; освен ако държава е самата църква и владетелят е нейн духовен глава. Такава догма е добра само при теократично управление; при всяко друго тя е пагубна. Причината, поради която казват, че Анри IV прегърнал вярата на Рим[151], би трябвало да накара да се

* Бракът например е граждански договор и затова има граждански последици, без които е невъзможно дори самото съществуване на обществото. Да предположим обаче, че дадено духовенство успее да си присвои правото да извършва този акт, право, което то неизбежно ще загреби при всяка нетолерантна религия; не е ли ясно при това положение, че изтъквайки в случая на преден план властта на църквата, то ще направи излишна властта на владетеля, който вече няма да има други поданици освен онези, които църквата ще благоволи да му даде? Тъй като духовенството ще решава дали да бракосъчетава хората или не в зависимост от това, дали изповядват или не едно или друго учение, дали приемат или отхвърлят едни или други формули, дали са му повече или по-малко предани – не е ли ясно при това положение, че при благоразумно и твърдо поведение то единствено ще се разпорежда с наследствата, длъжностите, гражданите, дори със самата държава, която не ще може повече да съществува, тъй като ще бъде съставена само от незаконородени? Но, ще кажат някои, това е злоупотреба с властта; ще се съдят, ще отсрочват, ще декретират, ще се отнасят до светската власт. Жалка работа! Духовенството, стига да има малко, не бих казал смелост, а по-скоро здрав разум, ще ги остави да правят каквото си искат и ще постъпва, както си знае. То спокойно ще ги остави да се жалват, да отсрочват, да декретират, да се отнасят до властта и в края на краищата ще остане господар на положението. Според мен не е голяма жертва да отстъпиш една част, когато си сигурен, че ще сложиш ръка на цялото. – *Бел. на Русо.*

откаже от нея всеки честен човек и най-вече всеки владетел, който умее да разсъждава.

Глава девета

Заключение

След като изложихме истинските принципи на политическото право и се постарахме да поставим държавата върху нейната основа, би следвало да я подкрепим с външните ѝ отношения; което би включило частното право, търговията, правото на война и завоевания, общественото право, сдруженията, преговорите, договорите и др. Всичко това обаче представлява нова тема, прекалено обширна за моя ограничен поглед: аз трябваше да го държа насочен винаги към онова, което е по-близо до мене.

Край на Четвърта книга

Обяснителни бележки

В писмото до Пол Мулт от 18 януари 1762 г. Русо пише: "Трябва да Ви кажа, че дадох да се отпечата в Холандия един малък труд, озаглавен "За обществения договор или Принципи на политическото право", който е извлечен от един по-голям труд, озаглавен "Политическите институции". Започнах го преди десет години и го изоставих. . . тази работа очевидно надвишаваше моите сили". Ръкописът на тази първа книга не е стигнал до нас.

1 Виргилий, Енеида XI. "Ние ще разкажем за справедливите закони, почиващи на договор."

2 Administration не в смисъл на "администрация", а като форма на управление, структура на държавата.

3 Справедливостта според Русо е заложена в човека, но тя може да се развива само в общественото, в гражданското състояние. И именно съчетаването на справедливостта и ползата трябва да даде възможност на общественото тяло (corps social) да укрепне вътрешно.

4 Русо е гражданин на Женевската република, защото там е роден, и в случая, като казва за себе си, че е "член на суверена", може да става дума както за народа на Женева като цяло, така и за Генералния съвет, в който влизат две категории жители "citoyens" и "natifs".

5 Хуго да Гроот (Hugo de Groot), наричан Гроциус (1583–1645). Нидерландски юрист, държавен деец и историк. Автор на книгата *За правото на война и правото на мир*.

6 В своята книга *Левиатан* Хобс (Томас Хобс, английски философ, 1588–1679) развива тезата, че членовете на обществото, поели по силата на обществения договор задължението да се подчиняват на монарха, не могат без негово разрешение нито да изменят формата на управление, нито да осъждат действията на монарха, нито да го наказват или да посягат на правото му да ги съди, да обявява война и да сключва мир, да назначава министрите и т.н.

7 Филон Александрийски, или Филон Мъдрецът (ок. 20 г. пр. н. е. – 54 г. от н. е.), виден представител на еврейския елинизъм. Глава на т. нар. иудейско-александрийска школа.

8 В *Одисея* на Омир, глава X, се разказва, че богинята Цирцея превърнала на о-в Ея част от спътниците на Одисей в свини. Там обаче не е казано дали те са били доволни от това свое състояние.

9 Според *Библията* Адам е първият човек, а Ной е библейски патриарх, спасил по нареждане на бога животинските видове от потопа, като прибрал в своя т. нар. Ноев ковчег по една двойка от всички. Ироничното титулуване на тези двама библейски мъже според изследователи е отзвук от труда на Р. Филмер (Robert Filmer) *Патриархът* (1680), в който авторът извеждал неограничената власт на съвременните монарси от върховната власт на Адам.

10 Сатурн е римското име на древногръцкото божество Хронос, един от титаните и баща на Зевс.

11 Перифраза на текст от *Евангелието*: "Защото няма власт не от Бога" (Из *Посланието на апостол Павел до римляните*). Когато доказва, че човек в обществото трябва да се подчинява само на законната власт, а законът е израз на общата воля на членовете на дадено общество, Русо на практика отрича традиционната богословска аргументация за обществения и неизменен произход на кралската власт.

12 Вж. Омир, *Одисея*, песен IX.

13 *Pax Dei* или *Treuga Dei* – решение, взето от католическата църква първоначално за самозащита (XI век), а впоследствие прилагано от кралете; съдържа забраната да се воюва в определени дни и периоди (празници, пости и др.).

14 Русо употребява думата politie, която взема направо от гръцката πολιτια, означаваща граждански права, граждански начин на живот, държавна дейност, държавни дела, държавно устройство, управление, демократична форма на управление, държава. Явно Русо иска да запази този широк диапазон от значения, въвеждайки думата "politie".

15 Клузиум – главен град на Етрурия, където в 225 г. галите победили римляните.

16 Боден (Jean Bodin, 1530–1596), висш сановник и автор на политически трактати, между които *За републиката*, *За държавата* и др. Тук Русо има предвид трактата *За държавата*. В главата *За гражданина и за разликата между поданик, гражданин, иноземец, град, градска община и държава* Боден твърди, че

"град" (ville) и градска община cite) са едно и също, така както "домът съставлява семейството".

17 С тези оопределения Русо борави и по-нататък. Суверен (Souverain) не означава отделно лице, а политическо тяло като цяло – то изработва законите. Държава (Etat) не е сборът от политическите институции, на които народът се подчинява – това е целият народ, който се подчинява на законите.

18 Тази позиция на Русо, според когото народът като суверен има неограничаваното от нищо право да изменя законите на своята държава, дори онези, които са залегнали в основата на самия обществен договор, следователно да променя и формата на управление, предизвикала в Женева яростните протести на буржоазната олигархия.

19 ..."Не може да вреди никому в частност" – За разлика от правителството, което има работа с отделния гражданин, суверенът, т.е. народът като цяло, познава само онази тяхна съвкупност, чиито общи интереси отразява и изразява общата воля, която се проявява в закона; законът от своя страна се занимава с проблемите от общ характер, които винаги еднакво засягат всички граждани и никога никого от тях в частност.

20 Personne morale – днес бихме казали "юридическа личност".

21 Васко Нуньес де Балбоа (Vasco Nunes de Balboa, 1475–1517), испански мореплавател, конквистадор.

22 Русо има предвид Гроциус, Барберак и Бурламаки, според които суверенитетът следва да бъде разделен между отделни лица или органи, докато за Русо неговата неделима същност е правото на законодателство. Що се отнася до голяма част от прерогативите, в които споменатите учени виждат "части от суверенитета", за Русо те са от компетентността на върховната изпълнителна власт.

23 Вж. цит. книга на Гроциус *За правото на война и мир*.

24 Джейкъб II (1685–1688), английски крал от династията на Стюардите, се опитва да възстанови абсолютната власт. Тази негова реакционна политика предизвиква недоволство: в 1688 г. заговорници го свалят и поставят на негово място Вилхелм Орански. В историографията тези събития са известни под името "Славна революция".

25 Нума Помпилий според преданията е вторият от седемте римски царе. С неговото име са свързани редица правни и религиозни реформи.

26 Сервий Тулий (VI в. пр. н. е.), шестият римски цар. Той въвежда реформа, с която разделя жителите на гр. Рим, включително и плебеите, на 193 центурии на базата на имуществения ценз, а цялата страна – на 4 града и 26 селски окръга.

27 Cité (град, гражданска общност), по-голям град, разглеждан като юридическа личност.

28 Според Русо не е използване на право. (Вж. ч. III, писмо XXII.)

29 Ordre – ред, у Русо води началото си от философията на Платон.

30 Т.е. да стане реална сила, а не въпрос на съвест, да стане правосъдие.

31 В своето *Писмо до маркиз дьо Мирабо* (*Lettre au marquis de Mirabeau*) Русо формулира по следния начин големия политически проблем: "Да се намери такава форма на управление, която да постави закона над човека"; а в *Ръкописа от Нюшател* Русо обяснява: "Човек е свободен, макар и подчинен на законите, не когато се покорява на един човек, защото в такъв случай той се покорява на волята на другиго; докато, покорявайки се на закона, той се покорява единствено на обществената воля, която е толкова негова, колкото и на когото и да било. Впрочем един господар може да разреши на едного това, което забранява другиму, докато при закона, който не прави никакви изключения, всички са поставени при равни условия и следователно няма нито господар, нито слуга" (цитирано от Halbwachs, един от издателите на *Обществен договор*).

32 Това определение на Русо затормозява по-късно развитието на идеята за републиканска власт във Франция. По време на политическата криза от 1791 г., когато за пръв път възниква масово демократично републиканско движение, Робеспиер не се присъединява към никого, защото не успява да стигне до идеята за класовия характер на монархията.

33 Пасажът, който Русо има предвид, се намира в диалога на Платон *Политикът*.

34 Вж. Монтесьо, *Величие и упадък на римляните* (*Grandeur et decadence des Romains*), гл. I.

35 Existence partielle – частично съществуване от частица, тъй като гражданинът е част от цялото.

36 Калвин (Jean Calvin, 1509–1564), един от главните представители на Реформацията в Западна Европа. Русо има предвид неговата книга

Наставления в християнската вяра (1536), където е събрана същността на протестантството.

[37] Децемвирите представляват колегия от десет души, изолирани за определен срок с определени поръчения. Тук става дума за децемвирите, избрани в Рим в 451 г. пр. н. е., които създали закони, гравирани върху десет медни плочи. По-късно се наложило тези закони да бъдат допълнени. Избрани били нови децемвири, автори на т. нар. закони от двадесетте таблици. След като изпълнили поставената задача и срокът на извънредните им пълномощия изтекъл, те не се отказали от получената власт, започнали да се държат като диктатори и се наложило да бъдат отстранени насила.

[38] Ролята на законодателя е да създаде условията, необходими, за да може общата воля да се изрази свободно.

[39] Според легендата Мохамед е потомък на Измаил. Мохамеданите смятат Измаил и неговите дванадесет сина за свои прародители.

[40] Уйлям Орбъртън (Wiliam Warburton, 1698–1779), Глочестерски епископ, автор на трактати *Съюзът на църквата с държавата* (1736), *Божественото законодателство на Мойсей* (1741) и др.

[41] "...едното служи като оръдие на другото". Мисълта е на Макиавели (*Размишление върху първите десет книги на Тит Ливий*).

[42] Аркадия – плодородна област в Централен Пелопонес. Вдревността символ на изобилие и благоприятен климат.

[43] Киренайка – плодородна област в Сев. Африка. В древността гръцки колонисти създали тук заселище с главен град Кирена (VII в. пр. н. е.).

[44] Миноc, герой от гръцката митология. Син на Зевс и цар на о. Крит. Според легендата – създател на древнокритското законодателство.

[45] Русо има предвид изгонването на испанските Хабсбурги по време на буржоазнодемократичната и националноосвободителна революция в Нидерландия (1566–1609) и на австрийските Хабсбурги от Швейцария в края на XIV – началото на XV в.

[46] В първото издание на *Трактата*, което се пази в градската библиотека в Женева, това изречение липсва. Русо го добавя явно с цел да отстрани противоречието между твърдението, че народите са податливи (dociles) само докато са млади, и изразената в следващия пасаж мисъл – че народите трябва да бъдат законоустроявани, докато са млади или в зряла възраст.

[47] Според специалистите този пасаж е насочен против идеализирането на Петър Велики от страна на Волтер. Главният упрек на Русо е,че този владетел "започва да създава от своите поданици немци и англичани, когато е трябвало да се формират руси": за Русо първото задължение на законодателя е да укрепи националния характер. (Жан-Жак Руссо, *Трактаты*, Москва, Издательство Наука, 1969).

[48] "Като погазват общественото съглашение" (J. L. Lecercle, цит. съч.).

[49] Таскаланската република била призната от испанцитеза независима при завладяването на Мексико.

[50] Някои коментатори съвсем без основание се опитват да изтълкуват тези думи на Русо като "предсказание" за раждането на Наполеон. Това, разбира се, е нелепо. Истината е, че борбата на корсиканския народ против Генуа през XVIII в. предизвиква възторга на много философи. И Русо вижда в смелите и неопорочени от цивилизацията корсиканци добра почва за осъществяването на своя идеал за свобода и справедливост. През 1774 г. по искане на самите корсиканци той даже написва един *Проект за конституция на Корсика*.

[51] В своята *Политическа икономия* Русо пише: "...законите са еднакво безсилни срещу съкровищата на богатия и срещу нищетата на бедния". А в *IX Писмо на планината* четем: "Богатият държи закона в кесията си, а беднят предпочита хляба вместо свободата."

[52] Вж. Д'Аржансон, *Съображения върху миналото и настоящото управление на Франция* (*Considérations sur le gouvernement ancien et present de la France*).

[53] У Монтескьо (*За духа на законите*, кн. V, гл. 8), откъдето Русо взема тази мисъл, нещата не звучат така идеализирани. Там цитатът е следният: "Така целта на Рим е била разширяването на границите на държавата, на Спарта – войната, на иудейските закони – религията, на Китай – общественото спокойствие, на Родос – мореплаването."

[54] Става дума за управлението като междинно тяло, установено между поданиците и суверена, за да се осигури взаимната връзка между тях.

[55] Едни и същи закони гарантират независимостта на един индивид по отношение на другите индивиди и същевременно неговата за-

висимост по отношение на държавата. Тази зависимост осигурява свободата, тъй като тя е еднаква за всички частни лица.

[56] В *Писма от планината* (V писмо) Русо пише: "думата управление има неяснота, която следва да бъде добре изяснена... Думата управление няма един и същ смисъл във всички страни, тъй като устройството на държавата не навсякъде е едно и също. В монархията, където изпълнителната власт е свързана с упражняването на суверенитета, управлението – това е самият суверен, действащ чрез своите министри, своя съвет или тела, които зависят изцяло от неговата воля. В републиките и особено в демокрациите, където суверенът никога не действа непосредствено от себе си, е друго. Там управлението е само изпълнителна сила и е съвършено отделено от суверенитета." В статията *За политическата икономия* Русо пише: "Моля своите читатели да правят ясна разлика между обществена икономика, за която ще говоря и която аз наричам управление, и върховната власт, която наричам суверенитет; разликата се състои в това, че едната има законодателно право и в определени случаи задължава самото национално тяло, докато другата има изпълнителна власт и може да задължава само частните лица."

[57] В *Женевски ръкопис* (кн. I, гл. IV) четем: "Както при устройството на душата е пропаст за философията, по същия начин действието на общата воля върху обществената сила е пропаст за политиката в устройството на държавата."

[58] "Царе" (rois) от латинската дума rex е от същото семейство, както и rego – управлявам, ръководя. Русо подчертава, че трябва да се прави разлика между царя и суверена. Единственият исторически пример, върху който може да се позове, е Спарта, където има едновременно двама царе, управляващи истинската магистратура.

[59] Владетелят у всички предшественици на Русо означава едно лице. В този колективен, колегиален смисъл думата владетел (prince) е присъща само на Русо.

[60] Става дума за т. нар. Голям съвет, или Колегиум на мъдрите.

[61] Русо не само в този случай прибягва до математиката, за да обясни своите постановки. Според пояснителната бележка на Ж. Л. Льосеркл (цит. издание) в XVIII в. наричат непрекъсната пропорция всяко уравнение, в което знаменателят на първата дроб е равен на числителя на втората дроб: $\frac{a}{b} = \frac{b}{c} = \frac{c}{d} = \frac{d}{e}$ и т.н. В нашия случай Русо тръгваот следната схема: С – суверен; У – управление; Д държава. Тогава $\frac{С}{У} = \frac{У}{Д}$ т.е. СД=$У^2$. Но, отбелязва Льосеркл, управлението, умножено по себе си, трудно може да обясни мисълта, че суверенът трябва да има над управлението толкова власт, колкото последното над поданиците.

[62] Думата "rapport" Русо употребява в два смисъла: математически – и тогава тя означава равенство от типа $\frac{a}{b}$ =c и в обикновения смисъл на отношение между два и повече предмети. Това затруднява и прочита на оригинала, и превода.

[63] Удвоеното отношение (raison doublée) е резултат от умножаването на две еднакви отношения, всяко от които се нарича просто отношение (raison simple). И понеже Д е винаги равно на I, $\frac{СУ}{У}$ =С. Ако С расте, расте и отношението $\frac{С}{У}$: за да бъде вярва пропорцията $\frac{С}{У} = \frac{У}{1}$, У трябва да нарасне. (J. L. Lecercle, цит. изд.)

[64] Владетелят е колективно цяло, а управлението – сбор от индивиди.

[65] Що се отнася до управлението, Русо смята, че трябва да се прави разлика между неговата абсолютна сила, която е равна на силата на държавата, и относителната му сила, която зависи от неговата активност и съсредоточеност, от правилността на неговите действия. "Първото правило на обществената икономия – пише по този повод Русо в своята статия *Политическата икономия*, е администрацията да се съобразява със законите" – това той нарича правилност в действията на едно управление.

[66] Монтескьо, *За духа на законите* (Montesquieu, *De l'esprit des Lois*).

[67] Т.е. суверенитета на народа.

[68] "Предпочитам опасната свобода пред спокойното робство."

[69] Думата prêtre (свещеник) идва от латинското прилагателно presbyter – най-старият (произходът на думата е старогръцки). Етимологията на геронт и сенат е същата: senat идва от senax – стар, възрастен, зрял, а геронт – от старогръцката дума γερολτεζ – старци.

[70] Управлението следва надолнището на своя корпоративен интерес и престава да използва всичката си сила, за да наложи спазването на законите, които са израз на общата воля.

[71] Тук Русо явно се заблуждава: за Аристотел богатите имат превъзходство в олигархията (Политика, III, VII, 1279в), докато при аристокрацията смята възможна най-добрата организация на гражданското общество, при условие че "средната класа" има числено превъзходство. (Ж.-Ж.Руссо, *Трактаты*, цит. издание.)

[72] Навярно Русо намеква за Хобс и по-специално за следния пасаж от неговия *Левиатан*: "Когато общественият интерес и частният интерес са най-тясно свързани, общественият интерес е най-добре подсигурен. В една монархия обаче частният интерес и общественият интерес се смесват. Богатствата, мощта, почестите на монарха идват само от богатството, силата и репутацията на неговите поданици."

[73] Русо има предвид *Библията* – думите на Самуил, в *Книга на царете*: "Кажи на народа как царят, който ще царува над него, ще се отнася към него... Той ще вземе синовете ви и ще им нареди да служат на неговите коли, ще вземе дъщерите ви и ще направи от тях слугини, готвачки, хлебарки. Ще вземе също така нивите и лозята ви, местата, където са добрите ви маслинени гори, и ще ги раздаде на своите верни слуги."

[74] Русо, и не само той, не се съмнява в републиканските чувства на Макиавели. В статията "*Макиавелизъм*", поместена в *Енциклопедията* (т. IX), Дидро пише за Владетеля, той сякаш иска да каже на своите съграждани: четете внимателно тази книга. Ако някога се съгласите да имате господар, той ще бъде такъв, какъвто го описвам. Ето хищния звяр, на който ще се предоставите."

[75] Денис Стари (405–367 пр. н. е.) и Денис Младши (368–357 пр. н. е.), баща и син, тирани на Сиракуза.

[76] Най-полезното и най-бързото средство, за да отличиш доброто от злото, е да се запиташе какво сам ти би искал и какво – не, ако крал беше не ти, а някой друг" (Тацит, *История*, кн. I, 16).

[77] В *Polysynodie de l'abbé de St Pierre*, гл. I, Русо пише: "Ако по чудо някоя възвишена душа може да се справи с трудното бреме на царската институция, установеният наследствен ред и причудливото възпитание на престонаследниците винаги ще дават сто глупака срещу един истински цар."

[78] Срвн. Bossuet, *Politique tirée des propres paroles de l'Ecriture Sainte*, L. VI, II:"Поданиците могат да противопоставят на насилието на владетеля само изпълнени с почит забележки, без бунтове, без ропот, както и молитви за тяхното поправяне."

[79] Става дума за неограничените пълномощия на висшите сановници и воеводи в Полша. В своите *Съображения относно управлението в Полша* Русо пише: "Всички независими и от сената, и един от други, в своите области имали неограничени права."

[80] За Русо, както и за Монтескьо дивакът живее от дивите плодове, които бере наготово, от лов и риболов; варварите са вече скотовъди и земеделци, но при тях обичаят заменя закона. Един народ е policé (цивилизован, благоустроен), когато има закони, управление.

[81] Жан Шарден (Jean Chardin, 1643–1713), френски пътешественик, автор на книгата *Voyage en Perse et aux Index orientales* (*Пътуване в Персия и в Източна Индия*).

[82] Позилипо – предпланинска местност в северозападните покрайнини на Неапол, покрита с лозя. По-късно негово предградие.

[83] Така наричат през XVII и XVIII в. земите, разположени в Север на Африка, на запад от Египет, до Атлантическия океан.

[84] Според Ж. Л. Льосеркл в този паралел "единият" е винаги поданик на монархия, "другият" – гражданин на една република.

[85] "Глупците наричат култура онова, което е било вече начало на робство", Тацит, *Agricola*.

[86] "Когато направят пустиня, наричат това мир". Тацит,пак там.

[87] Кардинал дьо Рец (Paul de Gondi, cardinal de Retz, 1613–1679), ръководител на първия етап от антиабсолютисткото движение във Франция по време на Луи XIV, известно под името "Фронда" (La Fronde).

[88] Макиавели. *История на Флоренция*.

[89] По-точно *Serrata del maggiore consi glio* (*Закриване на големия съвет*) – един от актовете, чрез които се оформя аристократично-олигархическият режим във Венеция.

[90] *Squittinio della liberta Veneta* (*глас на свободата на Венеция*), анонимен памфлет, издаден през 1612 г., чийто автор се стреми да докаже правата на императорите над република Венеция.

[91] Става дума за легенда, а не за исторически факти.

[92] Макиавели, *Размишление върху първите десет книги на Тит Ливий*, кн. I, гл. II и III.

[93] Октавиан Август (63 пр. н. е. – 14), първият римски император. Сула (136-78 пр. н. е.), римски диктатор.

[94] Тиберий Клавдий (14-37), римски император.

[95] От гръцката дума ὄλλος – тълпа, простолюдие. Терминът се среща за първи път у Полибий. Във френската обществено-политическа литература го въвежда Русо. (J.-J.Rousseau, Oeuvres complètes, T. III, Gallimard, Paris, 1964.)

[96] "Тирани се смятали и наричали всички, които използвали постоянна власт в държава, радваща се на свобода" (Корнелий Непот, 95-25 пр. н. е.) – римски историк, автор на редица биографии. Цитатът е взет от биографията на Милтиад, атински пълководец, прославил се при Маратонската битка, 499 г. пр. н. е.

[97] *Хиерон* – диалог от древногръцкия историк Ксенофонт. В него са описани средствата, чрез които един владетел може да ощастливи своята страна. Сам Хиерон Старши, за когото става дума в *Диалога*, е бил цар на Сиракуза от 478 до 467 пр. н. е.

[98] Русо и при други случаи противопоставя "устройството на общественото тяло" на устройството на човешкото тяло. Последното е природно, докато държавата е едно "изкуствено тяло", т.е. дело на човешкото изкуство, умение. (Вж. фрагмента *За положението на война*, Ж.-Ж. Русо.)

[99] Преброяване, въведено от Сервий Тулий, при което се вписвало имотното състояние на гражданите и на тази база те били разделени на пет класи. Цензът се отнасял само до римските граждани.

[100] Навярно става дума за Дарий I (550-485 пр. н. е.) и за проходите на персийците срещу Гърция.

[101] Така наричат народните събрания в древен Рим.

[102] "Нека думата ангария не плаши републиканците. Зная, че във Франция я ненавиждат; но дали е така в Швейцария? Там пътищата се строят чрез ангария и никой не се оплаква." (Ж.-Ж. Русо, *Проект за конституция на Корсика*.) В *Съображения във връзка с управлението на Полша* също четем: "Бих искал винаги да облагат повече мишците на хората, отколкото кесиите им; нека пътищата, мостовете, обществените сгради, служенето на владетеля и на държавата да става чрез ангария, а не срещу заплащане."

[103] В своите *Съображения във връзка с управлението на Полша* Русо пише: "Мога само да се удивлявам от небрежността, безгрижието, ако смея да се изразя така – от глупостта на английската нация, която, след като е въоръжила своите депутати с върховната власт, не прибавя никаква спирачка, чрез която да регулира начина, по който те биха могли да я използват през седемте години на своя мандат."

[104] Авторът има предвид Генералните щати, съставени от представители на трите съсловия – благородниците, духовенството и третото съсловие, или всички останали.

[105] Братята Кай и Тиберий Гракх (II в. пр. н. е.) се опитали, но безуспешно, да прокарат аграрни и други реформи в интерес на плебеите.

[106] Ликтори – в римската република служители, прикрепвани към висшите магистрати, за да им помагат и да привеждат в изпълнение наказанията. Те носели сноп пръчки в ръка.

[107] В своите *Съображения във връзка с управлението на Полша* Русо признава, че в една голяма държава "Законодателната власт не може да се проявява сама по себе си и може да действа единствено чрез депутати. И тогава вече не става дума за държава без представителство, а за почеста сменяемост на представителите и за осигуряване на по-голям и по-системен контрол от страна на избирателите" – практика, чиято липса в английския парламент Русо осъжда.

[108] Русо има предвид тезата, разпространена след XVI в., според която обществото съглашение е акт на подчинение. То било разглеждано като взаимно обещание, чрез което поданиците се задължават да се подчиняват на владетеля, а той – да администрира държавата.

[109] Срв. по-горе кн. II, гл. I: "Така че ако народът просто обещае да се подчинява, с този акт той се разпада, губи качеството си на народ; в момента, в който се появи един господар, вече няма суверен и с това политическото тяло престава да съществува."

[110] В *Емил, или за възпитанието* Русо пише: "Обществените договор е особен по своята природа, тъй като при него народът сключва договор със себе си."

[111] Този пасаж станал главната причина, за да бъде *Обществения договор* осъден в Женева, а Русо – обвинен, че искал да унищожи всякакъв вид управление. Генералният прокурор на Женева Ж. Р. Троншен заявил между другото: "Той не знае друг начин да се предотвратят злоупотребите с властта освен определянето на периодични събрания, по време на които управлението престава да бъде в сила и където, без да е необходимо формално свикване и насрочване, се решава с вишегласие дали да се запазят или не съществуващите форми на управление и назначените магистрати." (J.-J. Rousseau, *Oeuvres complètes*, T. III, Gallimard, Paris, 1964).

[112] Русо има предвид селските кантони в Швейцария.

[113] "Малко закони, но добре асимилирани от хората и добре спазвани", пише Русо в своите *Съображения във връзка с управлението на Полша* (гл. X). А в неговите *Фрагменти* четеме: "Ако ме попитат кой от всички народи е най-порочен, ще отговоря без колебание, че това е народът, който има най-много закони."

[114] В оригинала е казано "при звънчетата" ("aux sonnètes"). "Schallenhaus" (домът със звънците) наричали в Берн затвора, в който са излежавали тежки присъди затворниците, които излизали да работят на обществените строежи и носели звънци на шията.

[115] Бофор (*Francois de Vendôme*, duc de Beaufort, 1616–1669), активен участник във Фрондата на принцовете.

[116] Марк Салвий Отон (32-69 г.) За кратко време бил провъзгласен за император през 69 г. Същата година войските обявили за император Виталий. Тук става дума за периода, когато Виталий е бил само претендент за властта.

[117] Barnabots – така наричали във Венеция обеднелите аристократи, които живеели в квартала "Св. Варнава".

[118] Според Русо, тъй като във Венеция властта е съсредоточена в ръцете на малка група знатни лица, нейното управление фактически е по-близко до олигархията, отколкото до монархията.

[119] Става дума за съчинението на Бернарден дьо Сен Пиер (Bernardin de St Pierre, 1737–1814) *Размишления върху Полисинодията*, във връзка с която Русо написва свое *Размишление*.

[120] Триба се нарича племето. То било разделено първоначално на десет курии, или обединения на родовете. Във всяка курия влизали десет рода. Събранието на куриатните представители образували куриатните комиции – те решавали най-важните проблеми на племето. Сенатът е събрание на старейшините. В VI в. пр. н. е. римският цар Сервий Тулий прави четири триби на териториален и имуществен принцип. Впоследствие били учредени и т. нар. центурийни комиции или събрания на войните. Последната, най-висша центурия включвала най-бедните, наречени "пролес", т.е. имащи само деца.

[121] Терентиус Варон (Варо), римски писател и учен (116–127пр. н. е.). По поръчение на Цезар създал първата библиотека в Рим. Автор на редица трудове. Тук се цитира неговата *De Re Rustica* (*За селското стопанство*).

[122] Плиний Стари, римски естествоизпитател, роден в 28 г.пр. н. е. Автор на една *Естествена история* в 37 тома, един вид енциклопедия на естествените науки в древността. Загива при изригването на Везувий в 79 г. Русо цитира кн. XVIII от неговата история.

[123] Сабинът Алпий Клавдий, който се преселил в Рим през 504г. пр. н. е., полага началото на клавдиевската триба.

[124] Компиталии – празник в чест на добрите духове, покровители на домашните огнища (и на градските улици) (compita – кръстопът). Честван на 2 май.

[125] Паганалии (pagus – селска община) – религиозен празник, въведен от Сервий Тулий. Честван на 24 януари.

[126] Instrumentum militare (Instruments de guerre) наричат сапьори в римската армия.

[127] Capite censi – въведени в ценз без всякакво имущество.

[128] Тарквиний Горди, седмият и последен цар на Рим (534-510 пр. н. е.).

[129] Custodes – наблюдатели; distributores – хора, които раздават плочките; Rogatores suffragiorum – събирачи на гласовете.

[130] Ефори – висши длъжностни лица в Спарта, които според преданието учредил Ликург.

[131] Агис III, спартански цар, намислил да възстанови устройството, което Ликург бил дал на Спарта. През 244 г. пр. н. е. бил убит.

[132] Клеомен, спартански цар (235-220 г. пр. н. е.), син на Леонидъс II, който се бори против реформите на Агис IV. По негово нареждане ефоратът бил премахнат, а четиримата ефори – убити. След неговото падане ефоратът бил възстановен.

133 Алба – най-старият град на Лациум, съперник на Рим, унищожен при римския цар Тулиус Хостилиус (VII в. пр. н. е.).

134 Катилина (Lucius Servius Catilina, 101-62 г. пр. н. е.). Представител на патрициански род, направил безуспешен опит да завземе властта чрез заговор. Цицерон, избран през 67 г. пр. н. е. за консул, води в Сената упорита борба срещу Катилина.

135 Русо взема епизода от Плутарх, който го приписва на жители на о-в Хиос (на френски Chio (Хиос) и Chiot (куче) се пишат и произнасят по онова време еднакво).

136 Тогава се появяват първите опити за сравнителна митология (*Естествена история на митовете* от Юм, преведена на френски в 1759 г.; "*За произхода на митовете*" от Фонтьонел, 1724 г.) и др.

137 Хананци – библейското название на коренното население на Палестина, съставено от моавити, амонитяни, идумеи и др.

138 Иефтай бил избран за предводител по време на войната с амонитяните. Цитатът е взет от *Библията*, *Книга на съдиите*, гл. II.

139 *Вулгата* – така наричат латинския превод на *Библията*.

140 Фокейска вояна – Фокея е колония на Атина в Йония, която била завладяна от персите; по-късно разграбена от римляните след войната им със сирийския крал Антиох III.

141 Т.е. папата. Така го нарича и Монтескьо.

142 Пророкът Али (Али Иби Абу Талиб, зет на Мохамед и четвърти халия от 660 до 661 г). Мохамеданите, които признават Али за Мохамедов пророк и приемник, образуват сектата на шиитите. Те внасят в исляма елементи на мистицизъм и мантеизъм. Шиитите са разпространени главно в Персия и Индия.

143 Става дума за т. нар. Кралска реформация в Англия, когато Хенрих VIII се обявил през 1533 г. за глава на англиканската църква.

144 В 1721 г. Петър I създава в Русия Синод, който да ръководи църковните дела. Синодът се намирал под контрола на върховната светска власт начело с монарха.

145 Бел. (Pierre Bayle, 1647–1706), френски публицист и философ, ранен представител на Френското просвещение. Неговото основно произведение *Исторически и критически речник*, който третира различни въпроси из областта на богословието, историята, естество-

знанието, математиката и др., води да извода, че религията и знанията, вярата и философията са несъвместими.

146 "...бива обща или частна", т.е. религията има един чисто идеологически и друг – политически аспект. (Вж. *писмото на Русо до Л. Уестери* от 18. VIII. 1763 г.)

147 Т.е. римокатолическата църква.

148 Sacer estod – да бъде проклет!

149 Фабий (III в. пр. н. е.), продиктатор в Рим след поражението при Трасимена. Победител при Тарант (215 г. пр. н. е.).

150 Маркиз Д'Аржансон (Rene Louis, marquis d'Argenson, 1694–1757), държавен секретар на Франция по външните работи. Русо има тук предвид неговите *Съображения върху миналото и настоящото управление на Франция*.

151 През 1594 г. Анри IV по чисто политически съображения се отказал от реформаторите и преминал към римокатолическата църква.

"Общественият договор" на Русо – химн на свободата или предчувствие за тоталната власт

"Русо послужи за претекст на деспотизма,
защото имаше чувство за свободата,
но нямаше теория за нея."

Benjamin Constant

1. "Човек се ражда свободен, а навсякъде е в окови. Някой може да се смята господар на другите, а сам е роб повече от тях. Как е станала тази промяна? Не зная. Какво може да я узакони? Мисля, че мога да реша този въпрос."[1] Така Жан-Жак Русо започва глава първа от най-значимото си политико-философско произведение *Du Contrat social ou Principes du droit politique* /*За Обществения договор*, или Принципи на политическото право/. В своите *Изповеди* Русо признава, че с най-голямо желание и удоволствие е работил над книгата си *Institutions politiques* /Политически институции/[2]. *Du Contrat social ou Principes du droit politique* представлява готовата част от *Institutions politiques*, публикувана след като Русо преценява, че завършването на произведението според първоначалния му замисъл е непосилно. Книгата е издадена през 1762 г. и е подписана Jean-Jacques Rousseau, citoyen de Geneve /гражданин на Женева/[3]. По мнението на всички големи изследователи на творчеството на Русо това е произведението, в което най-пълно и последователно е изложен класическият вариант на неговото учение за народния суверенитет. Началните думи на *Общественият договор* респектират на пръв поглед по-скоро с емоционалността и категоричността на съжденията, отколкото със своята теоретична дълбочина. В действителност те носят огромна по значение информация за цялостната идейна нагласа на Русо и пряко насочват към едни от най-значимите акценти в неговото учение. Както в повечето политически теории, така и в политико-философската доктрина на Русо като централен проблем се откроява **проблемът за властта**.

[1] *Du Contrat social*, Livre I, ch.1.

[2] J.J.Rousseau. *Confessions*, ch.IX.

[3] Жан-Жак Русо е роден на 28 юни 1712г. в Женева, в семейството на Исак Русо и Сюзан Бернар. Въпреки че с основание смятал себе си за французин, Русо с гордост добавял към името си "гражданин на Женевската Република".

Още първите станици на *Общественият договор* ни дават възможност да се сдобием с **двата основни ключа** към неговия автентичен прочит. Става въпрос за **отправната точка** при изследването на проблема за властта, от една страна, и **задачата**, която си поставя Русо при нейното изследване, от друга.

Трудно би било да се разкрие истинското място на проблема за властта в учението за народния суверенитет, без да си дадем сметка за пътя, по който Русо върви към неговото поставяне. За женевския гражданин изследването на въпросите, свързани с властта, не е самоцел. Техният анализ е предназначен преди всичко да даде отговор на въпроса: защо човекът, който се ражда свободен, е навсякъде в окови. Щом свободата е основно и неотменимо човешко право, то какъв е смисълът от съществуването на държавната организация, в която човек става несвободен?

Всички следващи теоретични построения могат да бъдат задълбочено изследвани и безпристрастно оценени само ако предварително бъде изяснена отправната точка при поставянето на проблема за властта. Тази отправна точка, която Русо се стреми да съхрани като основен логически приоритет в цялото си учение, е **идеята за свободата на човешката личност**.

2. Водещата роля на идеята за свободата в учението на Русо се признава дори от най-последователните му критици[4].

[4] Ето как един от тях, големият френски либерален мислител Benjamin Constant, разкрива своето двойствено отношение към Русо: "... като пренася в нашите модерни времена обхват на обществената власт и на колективния суверенитет, присъщ на други векове, макар и движен от най-чиста любов към свободата, този възвишен гений се оказва източник на злокобни оправдания за не един вид тирания" (Бенжамен Констан. *За свободата в древността, сравнена със свободата в модерните времена*. – Панорама, 1992, 1–2, с.52.

Известно е, че основните атаки по отношение на своите разбирания за свободата Русо получава от либерално настроени мислители. Техните претенции към възгледите на женевския гражданин черпят основания от оформилото се още през миналия век класическо либерално схващане за свободата, притежаващо силен индивидуалистичен акцент. Субект на свободата е не общността, а индивидът. Свободната общност не е нищо друго освен общност от свободни индивиди. Съдържанието на понятието "свобода" се разглежда не толкова като съвкупност от поведенски възможности, колкото като липса на властническа намеса в една по-категорично или по-условно очертана автономна сфера на личността. В този смисъл либералната мисъл е много чувствителна към отношенията индивид – общност и далеч не е склонна еднозначно да признае приоритета на общността[5].

Още Benjamin Constant прави паралел между схващането на Русо за свободата и разбиранията, господстващи през средиземноморската античност. Античното разбиране за свободата според него се изразява в идеята за "активното и постоянно споделяне на колективната власт", докато модерното схващане за свободата акцентира върху "мирното ползване на личната независимост"[6].

[5] В проблема за отношението личност – общност се търси основата на разграничението между либерализъм и демокрация. "Либерализмът и демокрацията са съвместими – пише фон Хайек, – но не са едно и също. Либерализмът е съсредоточен върху обхвата на властта на управляващите; демокрацията – върху това, кой държи властта. Разликата проличава най-добре при съпоставката на техните противоположности: противоположността на либерализма е тоталитаризмът, докато противоположността на демокрацията е авторитаризмът. Следователно по принцип е възможно едно демократично управление да бъде тоталитарно, възможно е и едно авторитарно управление да спазва либералните принципи." Американският либерализъм, имитира европейската либерална традиция в духа на Волтер, Русо, Кондорсе и изобщо в духа на Френската революция и стига до идеала за неограничените правомощия на мнозинството. Това го е превърнало от либерализъм в демократизъм "и поради това, че изисква неограничена власт на мнозинството, е станал по същество антилиберален" (Фридрих Август фон Хайек. ***Принципи на либералния обществен ред***, Панорама, 1992, 1–2, с.59. Тези възгледи са по-обстойно развити в F.A.Hayek. *The Constitution of Liberty*, London 1960).

[6] Benjamin Constant предлага едно просто обяснение на различието в античното и модерното схващание за свободата. "Целта на древните, пише той, е подялбата на обществената власт между всички граждани на една страна. Това наричат те свобода. Целта на модерния човек е сигурността в удовлетворяването на личните стремежи и той нарича свобода гаранциите, дадени от институциите за това удовлетворяване." (Бенжамен Констан. ***За свободата в древността, сравнена със свободата в модерните времена***. – Панорама, 1992 г., 1–2, с.51).

Наистина в контекста на разсъжденията на Constant схващането на Русо за свободата е много по-близко до античното разбиране за демокрацията, отколкото до либералния идеал. Русо възприема свободата в "позитивен" смисъл[7], т.е. като възможност за нейния носител да прави нещо, а не като забранен за другите индивидуален периметър. Подобно на своите далечни предшественици женевският гражданин свежда свободата, която индивидът притежава в рамките на държавноорганизираната общност, до възможността за участие при вземането на решения, засягащи общността.

С други думи, за Русо свободата е **правото на индивида да участва при решаването на всичко, което засяга общността, а следователно и него**. Подчинението на вече взетото решение /независимо дали конкретният индивид е гласувал "за" или "против"/ не е несвобода, а напротив – висш израз на свободата.

Без съмнение представата на древните за свободата може да се разглежда като определена ценност най-малко поради извода, че неучастието в общите работи поставя под заплаха свободата. Следователно дори от гледна точка на либералните схващания пътят на Русо към изясняване на проблема за свободата не е напълно неверен. Проблемът е по-скоро в годността на поставената цел. Това, което Русо вижда като цел – участието в решаването на общите работи, в действителност не е ли само средство за отстраняване на пречки по пътя към целта – максимална лична независимост и гарантиран периметър на ненамеса?

3. Ако първият ключ към автентичния прочит на *Обществения договор* е идеята за свободната човешка личност, то вторият и не по-малко важен ключ се крие в **задачата, която Русо си поставя при изследването на проблема за властта**.

Известно е, че голяма част от ученията за възникване на държавата са фокусирани не толкова върху своя деклариран предмет на изследване, колкото върху стремежа да бъде доказана или отречена легитимността на съществуващата държава. Това с пълна сила се отнася и за договорната теория в предложения от Русо вариант. Женевският гражданин сам отхвърля възможността чрез нея да бъде разкрит механизмът на историческото възникване на

[7] Тази теза е подробно развита от Berlin (вж. Isaiah Berlin. *Two Concepts of Liberty*". – *В "Four Essays on Liberty*, Oxford 1969.

държавата: "Как е станала тази промяна? Не зная." Цялото учение за народния суверенитет е насочено към изследване на държавата, но не такава, каквато тя е /или е била/, а такава, каквато тя трябва да бъде /"Il faut savoir ce qui doit etre pour juger de ce qui est."/.

Необходимо е ясно да подчертаем, че теоретичното значение на учението на Жан-Жак Русо за народния суверенитет не бива да се търси в годността му да изясни историческото възникване на държавата, а в способността му да разкрие основанията на властта в държавноорганизираното общество, които **да служат за ориентир при решаването на въпроса за нейната легитимност.** Затова и всички критики на учението на Русо, доказващи неговата несъстоятелност от историческа гледна точка[8], са изцяло неуместни, тъй като в самото учение не се съдържат претенции за историчност.

Пътищата, по които човешката мисъл от векове насам върви в опитите си да легитимира наличието на власт и подчинение в обществото, се свеждат най-общо до два[9]. Първият от тях насочва към търсене на основнията за съществуване на властта в нейния **произход**. Резултатът от разработването на проблема по този начин е създаването на аргументи, доказващи легитимността на властването и необходимостта от подчинение, които бихме могли условно да наречем аргументи **"защото"**. Практически всички представители на договорната теория вървят по този път и предлагат система от аргументи, почиващи върху една и съща логическа схема: щом като съществуващият порядък е продукт на доброволно споразумение между свободни индивиди, то какво по-естествено от това, той да бъде уважаван и спазван от онези, които са го създали. Или, с други думи: съществуващият в държавноорганизираното общество ред, чиито съществени характеристики са властта и подчинението, има право на живот, **защото** е създаден от членовете на самото общество, **защото** те сами са се съгласили да се подчиняват на властващите.

[8] Тези критики са по-скоро правило, отколкото изключение, при представянето на учението на Русо за народния суверенитет. Дори класикът на френската конституционна доктрина Esmein, чиито възгледи откровено почиват върху фундамента на учението за народния суверенитет, критикува *Обществения договор* на Русо като невземащ под внимание историческия процес (Esmein. *Elements de droit constitutionnel francais et compare*. Paris, 1903, p.185).

[9] Тази идея е предствена от Bertrand de Jouvenel в книгата му *Du pouvoir. Histoire naturelle de sa croissance*, Paris, 1972.

Другият основен път за легитимиране на властта почива върху **идеята за социалната цел** /желаното бъдещо публично благо/, към която се стреми общността. В контекста на този подход легитимна е онази власт, която може да бъде представена като необходима предпоставка за постигането на социалната цел. Аргументите вече не са от категорията "защото", а **"за да"**. Или, с други думи: властта е необходима, **за да** бъде организирано обществото и насочено към постигане на социалното благо. При изследването на този подход за легитимиране на властта не е трудно да се открие една интересна зависимост. Колкото по-абстрактно е формулирана целта, толкова по-лесно подобна теория би могла да бъде превърната в идейно оправдание за тоталното разрастване на властта.

4. Характерно за *Обществения договор* е, че в него Жан-Жак Русо прави опит да легитимира държавната власт, **използвайки едновременно аргументи "защото" и "за да"**. Безспорно учението на Русо не е единствената теория, търсеща подобно двойно легитимиране на властта. Интерес в случая предизвиква обстоятелството, че в учението за народния суверенитет двете групи легитимиращи аргументи са относително равностойни. Те са включени в един затворен кръг от идейни построения и взаимно се поясняват и доказват.

Аргументите "защото" са свързани с идеята за обществения договор /contrat social/, т.е. чрез интерпретиране на логическата схема на договорната теория. Аргументите "за да" се появяват при поставянето и изследването в учението на Русо на проблема за общото благо /bien commun/. Срещата на тези два подхода при легитимирането на държавната власт става при разработването на понятието обща воля /volonté generale/ – едно от централните понятия в учението за народния суверенитет. При изясняването на това понятие се проявява както характерният за аргументите "защото" рационализъм, така и обичайният за аргументите "за да" волунтаризъм.

Следвайки традициите на естественоправната школа и договорната теория, Русо приема, че човекът е първично свободен. Той е надарен с неизменни и неотменими естествени права, които са

присъщи на неговата природа. Русо разглежда цялото историческо развитие на човечеството в два големи дяла – естествено състояние и държавноорганизирано общество. В търсене на причините, довели до преминаване на индивидите от първото състояние във второто, и при изследване на договора, ознаменувал този преход, женевският гражданин залага някои съществени различия в сравнение със своите предшественици. Тези различия при поставянето на проблема се възпроизвеждат и дори умножават в крайните теоретични изводи.

Според женевския гражданин необходимостта от замяната на естественото състояние с държавна организация не се корени в постулираната от Хобс belum omnia contra omnes, нито в липсата за гаранции за спазването на естествения закон, както ни убеждава Лок. Напротив, Русо вижда в естественото състояние един свят на спокойствие, хармония и идилично блаженство[10]. Той смята, че преходът от естествено към държавноорганизирано състояние е обусловен не от някакви генетично заложени противоречия в първото, а от нормалния ход на историческите процеси. Тази констатация не противоречи на твърдението, че *Обществениият договор* няма претенции да обяснява по исторически верен начин възникването на държавата. Русо не изследва създаването на конкретна държава, а прави чисто умозрителни построения относно възникването на явлението държава.

Икономико-социалната обосновка на прехода от естествено в държавноорганизирано състояние, изложена в *Произход на неравенството*[11], без да бъде отречена, е практически изоставена и заменена в *Обществениият договор* с една по-обща мисъл: "Представям си хората, стигнали до етапа, когато пречките, възпрепятстващи тяхното запазване в природно състояние, със своето противодействие вземат връх над силите, които всеки индивид може да употреби, за да се задържи в това състояние. Тогава първобитното състояние не може повече да продължава и човешкият род би загинал, ако не бе променил своя начин на съществуване."[12]

Макар и предпоставено от историческото развитие, възникването на държавата според Русо е невъзможно без активното и съзнателно участие на първично свободните индивиди. Единствено те са компетентни да установят една форма на общежитие, която в някаква степен неизбежно ще накърни тяхната естествена свобода. Актът на съгласуване на волите на свободните индивиди, насочен към преминаване от естествено в държавноорганизирано състояние, е именно обществениият договор.

Обществениият договор на Русо само донякъде напомня на известните по-рано интерпретации на тази доста експлоатирана от предшествениците и съвременниците на женевския гражданин идея. За разлика от построенията на Гроций договорът на Русо не допуска отдаването на народа в робство. Той не е и споразумение между индивидите, с което те се отдават изцяло и безвъзвратно на държавата-Левиатан, както смята Хобс. В договорът на Русо не се съдържа и изрично признание на необходимостта индивидът и малцинството да се подчиняват на мнозинството – идея, умело защитавана от Лок.

Ето как Русо вижда големият проблем, който обществениият договор е призван да разреши: "Да се намери форма на съдружие, която да защитава и закриля с цялата обща сила личността и имота на всеки член на съдружието и чрез която всеки се обединява с всички, но слуша себе си и остава свободен, както преди"[13].

Ясно е, че тръгвайки към основните построения в своето учение от идеята за първично свободната човешка личност, женевският гражданин не би могъл да отмине въпроса, дали е възможно създаването на такава форма на общежитие, при която индивидът напълно да запази свободата си. Русо не се ангажира с пряк отговор, дали това е политически възможно, а насочва усилията си да докаже, че задачата е разрешима най-малко на плоскостта на идейните построения.

---

[10] Описанието на естественото състояние на индивидите е силно белязано от романтичната нагласа на Русо. Според Brimo то е много по-близко по дух до автори като Хораций, отколкото до другите правни философи (Albert Brimo. *Les grands courants de la philosophie du droit et de l'Etat.* Paris, 1967, p.110).

[11] Цялото заглавие на труда е *Разсъждение върху следния въпрос, предложен от Дижонската академия: Какъв е произходът на неравенството между хората и основава ли се то върху природния закон?*. Както е известно през 1754 г. конкурсът на Дижонската академия е спечелен не от Русо, а от абат Талбера. Въпреки че не спечелва конкурса, още на следващата година Русо публикува произведението си, което е прието с интерес.

[12] *Du Contrat social*, Livre I, ch.VI.

[13] *Du Contrat social*, Livre I, ch.VI.

Фундаментът, върху който би могла да се изгражда такава общност, е единствено доброволно сключеният обществен договор. Но приемайки неговите разпоредби и влизайки в съдружие, индивидите неизбежно губят свободата, която са имали в естествено състояние, и дължат определено поведение, произтичащо от участието им в общността. В такъв случай независимо от неговото съдържание Обществениият договор не е ли акт, по силата на който човек се разделя със свободата си[14]?

Истина е, че обществениият договор на Русо изисква индивидът изцяло да отчужди своите естествени права в полза на общността. Членството в тази общност обаче, смята Русо, му гарантира, че той ще ги намери отново – умножени и по-добре защитени. Аргументите на Русо за това, че никой от членовете на общността няма да бъде потискан, почиват върху едно просто формално логическо построение: "... тъй като всеки се дава изцяло, условието е еднакво за всички; а щом условието е еднакво за всички, никой няма интерес да го прави тежко за другите"[15].

Противно на Хобс, Русо защитава идеята, че не държавата-Левиатан ще върне някаква част от правата на индивидите по свое усмотрение, а че всеки от асоциираните индивиди сам ще намери истинската си социална /гражданска/ свобода в рамките на общността: "По силата на обществения договор човек губи своята природна свобода и неограниченото право над всичко, което го блазни и което може да постигне; срещу това той печели гражданска свобода и собственост над всичко, което притежава."[16]

Независимо от съществуващите спорове относно съдържанието, което Русо влага в понятието "свобода", бихме могли да твърдим, че за него **свободата е възможността за самостоятелно определяне на индивидуалното поведение**. За разлика от Хобс, който приема, че свободата в тесен смисъл се свежда до липсата на външни ограничения на движението[17], Женевският гражданин разглежда свободата не толкова като "свобода от", колкото като "свобода да".

Различието, което Русо прокарва между "природна свобода" /liberte naturelle/ и "гражданска свобода" /liberte civile/ се основава не върху различие в самото понятие "свобода" в двете словосъчетания. Той разграничава природната от гражданската свобода от гледна точка на нейния предел. Според Русо и двата вида свобода имат своите граници. Възможността за определяне на инидвидуалното поведение не е безгранична нито за човека, намиращ се в естествено състояние, нито след попадането му в рамките на държавноорганизираното общество. Но докато единствената граница на природната свобода са **силите на отделния индивид**, то пределът на гражданската свобода е **общата воля**.

Истина е, че в основата на обществения договор на Русо стои пълното отдаване на всички членове на съдружието, пълното отчуждаване на всичките им права в полза на общността[18]. Но това отчуждаване не е самоцелно прокламирано. То е необходимо условие, за да може женевският гражданин да представи като легитимно създаването на едно ново "морално и политическо тяло /corps moral et colectif/, съставено от толкова членове, колкото гласа има общото събрание" и което заема централно място в политико-философското учение на Русо.

По този начин централният проблем в *Обществениият договор* – проблемът за властта на общността над индивида, може да се смята за поставен. Възприетата от Русо теза за доброволния отказ от природната свобода и пълно отчуждаване на всички естествени права на индивида дава добра основа за изграждане на стройна система от аргументи "защото", чрез които да се легитимира огромната власт на общността над нейните членове. Но женевският гражданин не се задоволява с тази аргументация и във-

[14] За мнозина изследователи Обществениият договор на Русо се свежда до една единствена клауза – пълното отчуждаване на всички права на индивида в полза на общността (вж. Georg Jellinek. *La Declaration des droits de l'homme et du citoyen. Contribution a l'histoire du droit constitutionnel*. Paris, 1902, p.11).

[15] **Du Contrat social**, Livre I, ch.VI.

[16] Ibid., ch.VIII.

[17] Hobbes. *Leviathan*, c.XXI. Хобс говори за движение поради механистичния характер на своята философия. Това обаче не променя становището, че той разглежда свободата предимно като "свобода от". Обратното становище – Дж.Сартори *Теория на демокрацията*, кн.2, С., 1992, с.70.

[18] За разлика от някои свои апологети самият Русо не отрича това: "Така че очистим ли общественото съглашение от онова, което не е негова същност, ще видим, че то се свежда до следното: всеки от нас влага в съдружието своята личност и цялата си мощ под върховното ръководство на общата воля; и всички ние като цяло възприемаме всеки член като неделима част от цялото" (*Du Contrat social*, Livre I, ch.VI).

жда понятието "обща воля". "Общата воля" се различава от "волята на всички" не толкова по начина си на формиране, колкото по онова, от което се ръководят индивидите, участвайки в нейното формиране. Затова докато волята на всички е моментно съчетание от множество частни интереси, то общата воля е винаги насочена по посока на обществения интерес /Interet general/. Така Русо получава възможност да изгради и втората част от построението си, целящо да легитимира властта на общността над индивида, изградено от аргументи, които означихме като аргументи "за да".

5. Въпреки известна склонност към политически романтизъм, Русо отлично съзнава, че всеки обществен организъм може да съществува само при наличието на вътрешен порядък, който по необходимост поставя поведението на индивидите в определени рамки. Но кой и по какъв начин ще изработи формулата на този порядък и ще определи ограничителите на човешкото поведение? Във всяка проявна форма на държавноорганзираното общество волята на индивида е подчинена на една друга воля, установяваща и изменяща социалния ред, в т. ч. и правопорядъка в обществото. Многобройните теории, създадени през различни исторически епохи, които си поставят за задача да обяснят възникването на това неравенство, в действителност най-често третират въпроса за неговото оправдаване. До тази богата проблематика се докосва още политическата мисъл през античността и християнското средновековие. Но нейното модерно разработване започва едва през XVI век и е свързано с името на **Жан Боден** и създадената от него относително завършена **теория за суверенитета**[19].

Известно е, че понятието "суверенитет" е едно от най-дискутираните в политическата и правната наука през последните двеста години. Почти няма крупен правен теоретик на държавата, който да не се е изкушил да го дефинира или да отрече възможността такова понятие да бъде въведено в юридическата наука[20]. При-

[19] Основният труд на Bodin *Six livres de la Republique* е публикуван за пръв път през 1576г. Най-пълно и предпочитано от изследователите е неговото издание на латински /преведено от самия Bodin/ от 1580г.

[20] Мнозина автори споделят мнението, че споровете около понятието "суверенитет" са между най-острите в публичното право (вж. Georges Burdeau. *Traite de Science politique*, v.II, Paris, 1980, p.198). Интересен обзор на тези спорове предлага Bernard Cubertafond. *Souverainete en crise ?* Revue de droit public, 1989, No.5.

върженците на теориите за суверенитета не просто ползват понятието "суверенитет", но и не се колебаят да го поставят в основата на своите учения. Дори и критиците на тази идейна конструкция е отделят значително място в трудовете си.

Понятието "суверенитет" заема централно място в *Общественият договор*. При неговото извеждане Русо се обляга на класическото определение на Жан Боден **"puissance absolue et perpetuelle d'une republi-que"** /абсолютно и постоянно могъщество на една държава/. В учението за народния суверенитет логическият акцент е поставен не само върху изясняването на понятието "суверенитет". Той е до голяма степен измесетен към проблема за народа като носител на суверенитета, а оттук и към онези характеристики на суверенитета, които са свързани с този единствено възможен негов носител – неделимост, неотчуждаеумост, невъзможност да се представлява, невъзможност да греши.

Както вече отбелязахме, със сключването на обществения договор възниква един нов субект, притежаващ "своето единство, своето **общо аз**, свой живот и воля". "Тази **обществена личност** – пише Русо – възникнала от обединяването на всички останали, някога се е наричала **град**, а днес носи името **република** или **политическо тяло**; когато то е пасивно, членовете му го наричат **държава**, когато е активно – **суверен**, когато го сравняват с подобни нему – **власт**. Що се отнася до членовете на съдружието, те възприемат колективното име народ, а поотделно се наричат граждани в качеството си на участници в суверенната власт и поданици – като подчинени на законите на държавата."[21]

При първоначален повърхностен прочит характерната за Русо терминологична свобода лесно би могла да създаде объркване относно съдържанието на употребяваните понятия. **Русо не прави съдържателно разграничение между общество и държава.** За него социалната организация на индивидите е винаги и държавна организация. Да се търси някакво разграничение между общество и държава би могло единствено при разглеждането на общността, която макар и оставайки една и съща, се проявява в различни свои качества. Но следва да имаме предвид, че Русо не разлага обществото на гражданско общество /обществото като самоорганизи-

[21] *Du Contrat social*, Livre I, ch.VI.

раща се общност, разглеждана предимно в икономически план/ и държава /обществото, схващано като политическо тяло, като всеобща политическа организация/[22]. Такова разграничение е принципно възможно, ако обществото се представи като система от отношения, а не като съвкупност от индивиди[23].

Обществениият договор, по силата на който индивидите губят естествената си свобода, поставя не само началото на това, което от съвременна гледна точка можем да наречем тяхна социална организираност, но същевременно ражда и един нов субект – политически организираната общност. Следователно преминаването от естествено в социално състояние поражда не само и дори не толкова нови взаимоотношения между индивидите, колкото отношения между индивид и нововъзникналата политическа общност. Тази втора връзка е двуизмерна – от една страна, всеки индивид има възможност да участва при формирането на волята на общността; от друга страна – индивидът е изцяло подчинен на тази воля.

Оттук произтича и още една особеност на учението на Русо за народния суверенитет – то **не допуска разграничаване между държавна власт и други форми на политическа власт**. Самият въпрос за съществуването на други форми на власт освен властта на политическото тяло над всеки един от неговите членове от гледна точка на теорията на Русо е лишен от смисъл. Според него "...всяка зависимост от частно лице е сила, отнета от тялото на държавата"[24]. Именно тази единствено мислима и **абсолютна власт на политически организираната общност над нейните членове**

[22] Някои изследователи имат малко по-различна гледна точка. Съпоставяйки учението на Русо с либералните идеи, Pierre Manent пише: "Либералната доктрина почива върху разграничението между гражданското общество и държавата. Русо установява, че това разграничение е възможно само защото и двата термина имат един и същ източник и основа в един трети, който ги обгръща ...: "общество"." (Pierre Manent. *Histoire intellectuelle du liberalisme*, Paris, 1987, p.171).

[23] Истина е, че разграничавайки различните видове закони, Русо говори за два типа отношения в общността – отношение на цялото към цялото и отношение на членовете помежду им или към цялото тяло (*Du Contrat Social*, Livre II, ch.XII.) Но това разграничение не се прави от гледна точка на обекта, по повод на който възникват отношенията, а от гледна точка на субектите.

[24] Ibid., Livre II, ch.XI.

Русо нарича суверенитет, държавна власт или просто власт[25]. "Както природата – пише женевският гражданин – дава на всеки човек абсолютна власт над всички негови членове /в смисъл на части от тялото – *бел. авт.*/, така и общественото съглашение дава на политическото тяло абсолютна власт над всички негови членове; и същата тази власт, ръководена от общата воля, се нарича, както вече казах, суверенитет"[26].

6. Мнозинството изследователи приемат, че учението на Русо за народния суверенитет се отнася към теориите, търсещи **волево обяснение на държавната власт**. Както вече посочихме, Русо разглежда суверенитета като власт, ръководена от общата воля, или просто като "упражняване на общата воля"[27].

Обществениият договор е акт на съгласуване на волеизявленията на първично свободните индивиди. Със загубването на своята есетествена свобода те изгубват преди всичко възможността да се подчиняват единствено на собствената си воля. Преминавайки в гражданско състояние и отчуждавайки всички свои права в полза на общността, индивидите поемат задължението да признаят върховенството на общата воля над своята индивидуална воля. Същевременно те придобиват правото да участват наравно с другите членове на създаденото с обществения договор единно политическо тяло в нейното формиране.

Понятието **"обща воля" /volonté generale/** фокусира едни от най-острите критики срещу учението на Русо за народния суверенитет. Те целят да докажат несъстоятелността на тази теоретична конструкция, даваща цялостния облик на учението за народния суверенитет, като поставят няколко много сериозни въпроса: 1. Какво доказва съществуването на обща воля? 2. Дори тя да съществува, какво доказва нейното върховенство по отношение на индивидуалната воля? 3. Дори да се докаже такова върховенство, могат ли да бъдат създадени надеждни механизми за нейното отчитане?

[25] Тези разсъждения съвсем не изчерпват, а само маркират проблема за съотношението между понятията "суверенитет" и "държавна власт". Поставен върху плоскостта на модерната публичноправна наука, този проблем представлява едно самостоятелно теоретично предизвикателство.

[26] *Du Contrat social*, Livre II, ch.IV.

[27] Ibid., ch.I.

При разкриване съдържанието на понятието "обща воля" в контекста на учението на Русо основният акцент естествено пада върху начина на нейното формиране, както и върху изясняване на съотношението между понятията **"индивидуална воля", "воля на всички"** и **"обща воля"**.

Тъй като според Русо общата воля е волята на политическото тяло, то тя неминуемо представлява някаква функция на волите на съставящите това тяло индивиди. При нейното формиране участват при равни условия всички членове на общността. Според Русо общата воля не съвпада с волята на мнозинството. Женевският гражданин приема, че за да бъде волята обща, "невинаги е необходимо тя да бъде единодушна, но всички гласове трябва да влизат в сметката є; всяко изключение нарушава общия є характер"[28].

Но общата воля не е аритметичен и дори не е векторен сбор от волите на участващите в нейното образуване. Русо прави разлика не само между индивидуална и обща воля, но и между обща воля и воля на всички. За да има волята общ характер, важно е не толкова аритметичното мнозинство, колкото ценностите, от които се ръководят индивидите при нейното формиране[29].

Той смята, че докато при формиране на индивдуалната си воля човек се ръководи от своя егоистичен инстинкт, то при формирането на общата воля на преден план изилиза една нова социална нагласа – съзнанието за принадлежност към общността. Някои автори смятат, че наличието или отсъствието на такава социална нагласа в поведението на личността се определя от наличието или отсъствието на елемента "морал"[30].

Но освен в съзнанието за социална принадлежност и в нравствената нагласа при изграждането на понятието "обща воля" Русо търси опора и в рационалното начало у човека. Общата воля в

---

[28] *Du Contrat social*, Livre II, ch.IV. Според Русо законът за мнозинството на гласовете сам по себе си е споразумение и предполага поне веднъж наличието на единодушие. Ibid., Livre I, ch.V.

[29] Ibid., Livre II, ch.III.

[30] Jean-Jacques Chevallier. *Les grandes oeuvres politiques de Machiavel a nos jours.* Paris, 1962, p.146.

учението за народния суверенитет е разумна воля[31]. На тази плоскост женевският гражданин се доближава до Дидро, който смята, че "volonté generale" означава "разсъждение при замлъкнали страсти"[32].

Русо разглежда социално-нравствения аспект като разграничителен критерий между двете паралелно съществуващи противоречиви страни в битността на индивидите в гражданско състояние. Едната – белязана от частния интерес и обусловените от него воля и поведение; другата – израз на социалната нагласа и нравственото начало у човека [33].

За разлика от личността, която е носител на постоянна двойственост, организираният в политическо тяло народ може да има само една единствена воля – общата воля. В нейното формиране участват всички членове на суверена, изоставили своите частни интереси и амбиции. Но как ще се разбере кога индивидите правят волеизявление, продиктувано от социалната им нагаласа и морал и кога то е еманация на техния егоистичен инстинкт? Няма ли опасност да сбъркаме общата воля с "волята на всички"?

За да отговори на тези въпроси, Русо въвежда допълнителен критерий за разпознаване на общата воля. "Често има доста голяма разлика – пише той – между волята на всички и общата воля; общата воля е насочена към общия интерес, а първата – към частния интерес и е само сбор от частни воли" [34]. Аксиомата на Русо за насочеността на общата воля по посока на обществения инте-

---

[31] "Частните лица – пише Русо – виждат доброто и го отхвърлят; народът иска доброто, но не го вижда. ... Първите трябва да се задължат да съобразяват своите воли с разума си, народът трябва да бъде научен да знае какво иска. Тогава народното просвещение ще обедини мисъл и воля в обществото тяло (*Du Contrat social*, Livre II, ch.VI).

[32] Цялото определение на Дидро гласи: "Общата воля е изчистеното разумно действие на всеки индивид, разсъждение при замлъкнали страсти (*Encyclopedie, Droit naturel*, part 9).

[33] Този възглед доближава Русо до традицията, към която може да причислим Аристотел и Свети Тома Аквински, да се търсят изразени рационални моменти във волята (вж. Етиен Жилсон, Филотеус Бьонер. *Християнската философия.* С., 1994, с.423 и сл.). Известна близост между теорията на Русо и възгледите на Свети Тома Аквински може да се търси и в присъстващата и у двамата склонност оценката на волевия акт да се извежда от оценката на неговата цел. За Свети Тома благостта на волята зависи от благостта на пожеланото, т.е. от целта (St. Thomas. *Summa Theologica*, I, II, 19, 3).

[34] *Du Contrat social*, Livre II, ch.III.

рес служи не само за разграничителен критерий с "волята на всички", но и предлага нов зрителен ъгъл към проблема за легитимирането на волевото неравенство в политическото общество.

Неизбежният сблъсък на общата воля с нечия индивидуална частна воля отново поставя проблема за **легитимирането на волевото неравенство** в държавноорганизираното общество. Подчинението на една воля на друга вече може да се обосновава не само чрез произхода на политическото тяло, но и чрез наличието на социална цел – т.е. аргументи, които условно нарекохме "за да".

Необходимостта от подчинение на общата воля се извежда вече не само от клаузите на обществения договор, но и от приоритета на общия интерес пред частните интереси и дори от висшата цел на общността – общото благо /bien commun/. Според Русо "единствена общата воля може да ръководи силите на държавата съобразно с крайната цел на нейното учредяване, а тя е общото благо" [35].

Русо разглежда общия интерес като **общото в различните индивидуални интереси**, като точка, в която те се пресичат. Следователно насочената към общия интерес обща воля не може да застраши индивидуалните интереси, а напротив – по дефиниция ги гарантира. Онзи, който не е съгласен с общата воля, не може да види не само общия интерес, но и своя собствен интерес [36].

Трудно би могло да се твърди, че въвеждането на понятието "общ интерес" и склонността на Русо да го дефинира чрез търсене на пресечна точка на индивидуалните интереси внася допълнителна логическа яснота при обосноваването на волевото неравенство в учението за народния суверентет. Напротив, по този начин се затваря един порочен кръг от теоретични построения. Индивидите участват във формирането на общата воля на политическото тяло само ако при своето участие те се ръководят от социалната си нагласа и морала. Дали онова, което се е получило като резултат, е обща воля или воля на всички, т.е. дали индивидите наистина са се ръководели от социалната си нагласа и морала, може да бъде преценено единствено от гледна точка на насочеността на получената като резултат воля към общия интерес. Но какво представлява общият интерес, може да стане ясно само ако

[35] Ibid., Livre II, ch.I.

[36] Ibid., Livre IV, ch.II.

намерим пресечната точка на различните индивидуални интереси – с други думи, ако се върнем на изходни позиции при индивидуалната воля на всеки един.

Представените построения водят все пак до един съществен за цялостния облик на учението за народния суверенитет теоретичен извод. Преминалите от естествено в социално /а за Русо това значи и държавно/ състояние индивиди следва да се подчиняват на общата воля /а това значи на волята на политическото тяло, или, с други думи на държавата/ не само защото чрез обществения договор доброволно са приели това подчинение. Волевото неравенство е оправдано и поради факта, че общият интерес, стоящ в основата на общата воля, винаги представлява пресечна точка на частните интереси на индивидите. Затова онзи, който е против общата воля, застава и срещу собствения си частен интерес.

Но общата воля е не само пресечна точка на частните интереси, тя винаги е насочена и към общото благо – висшата цел на държавноорганизираната социална общност. Следователно общата воля не може да греши и ако някой не е съгласен с нея, то той застава на пътя пред постигането на висшата цел на общността. И докато невиждането на общия интерес води до неразбиране и на собствения частен интерес, то онзи, който пречи за постигането на социалната цел, поставя под съмнение самия смисъл от съществуване на общността и следва да получи нейната санкция.

Този аспект на разглеждане на проблема за общата воля, публичният интерес и общото благо в учението на Жан-Жак Русо за народния суверенитет намира особено добър прием при идеологическото обосноваване на политически режими, установени в името на постигането на някаква абстрактно формулирана социална цел[37].

[37] Следва да отбележим, че учението на Русо е близко до възгледите на якобинските водачи главно по идеите за тоталното господство на политическото тяло над индивида, както и по част от аргументите, използвани за легитимиране на това господство – "общото благо" при Русо и "царството на вечната справедливост" при Робеспиер. Но философът напълно изключва силовото повеждане на обществото към някакво ново състояние. Със самото си съществуване суверенът не само е готов да изпълнява функциите си, но и по дефиниция не може да греши. За разлика от него Робеспиер смята, че народът трябва да бъде подготвен за ролята си на суверен. "Жан-Жак Русо е бащата на якобинските доктрини, бащата на абсолютистките доктрини, водещи до пълното поглъщане на индивида от държавата –пише Duiguit. (Leon Duiguit. *Traite de droit constitutionnel*, v.I, Paris, 1927, p.580).

7. Схващанията на Русо за волевата природа на суверенитета /"суверенитетът не е нищо друго освен упражняване на общата воля"/ до голяма степен предпоставят и идеята за **закона като израз на общата воля**. Бихме могли да твърдим, че тази идея заема важно място в *Обществения договор* най-малко по две причини.

На първо място тя дава възможност да бъдат свързани два значими мотива в теорията на Русо – **равенството** на индивидите и **свободата** в държавноорганизираното общество. "Ако потърсим – пише женевският гражданин – в какво точно се състои най-голямото за всички благо, което трябва да бъде цел на всяка законодателна система, ще видим, че то се свежда до следните две основни неща: свободата и равенството; свободата, защото всяка зависимост от частно лице е сила, отнета от тялото на държавата; равенство, защото свободата не може да съществува без него"[38].

Поставянето на проблема за съотношението между понятията "свобода" и "равенство" в учението на Русо би имало теоретично значение само ако предварително сме изяснили какво съдържание самият той влага в тях.

Вече изяснихме съдържанието, което понятието "свобода" приема в *Обществения договор*. Тук бихме могли само да добавим, че според женевския гражданин рамките, които законът поставя на човешкото поведение, не накърняват гражданската свобода. Разглеждането на закона като обективиран израз на общата воля, съдържащ абстрактни правила за човешко поведение, позволява на Русо отново да се върне към проблема за легитимирането на властната принуда. Философът извежда идеята, че гражданската свобода не само не изключва, а напротив, изисква подчинение на общата воля, обективирана в закона: "...който откаже да се подчинява на общата воля, ще бъде принуден към това от цялото тяло; което означава само едно – че ще го принудят да бъде свободен /le forcer a être libré/"[39].

[38] ***Du Contrat social***, Livre II, ch.XI. Наистина Русо прави опит да обвърже взаимно темите за свободата и равенството в държавноорганизираното общество до степен, че някои негови изследователи са склонни да сведат съдържанието на едното понятие до съдържанието на другото. (Albert Brimo. ***Les grands courants de la philosophie du droit et de l'Etat***. P.1967, p.114, който поддържат тезата, че юридическото равенство е необходимо и достатъчно условие за интегрирането на индивида в обществото).

[39] ***Du Contrat social***, Livre I, ch.VII.

Причината за това, че подчинението на закона не накърнява, а напротив – установява и гарантира гражданската свобода на индивида, не се корени само в обстоятелството, че законът е израз на общата воля. От съществено значение е и **общността на неговия предмет**[40], обстоятелство, което заедно с производността на закона от общата воля стои в основата на юридическото равенство на индивидите в обществото.

Според Русо не може да съществува обща воля върху частен предмет. За да бъде общата воля обективирана в закон, е необходимо въпросът, по който се взема решение, да бъде също общ, както и волята, която решава. Оттук не е трудно да се изведе идеята за равенството на индивидите пред закона.

Въпреки че не употребява този израз, в *Обществения договор* Русо развива идеята не за равенството изобщо, а именно за **юридическото равенство** на индивидите, т.е. за правно установените еднакви възможности за свободен избор на поведение в еднотипна ситуация[41]. За него думата "равенство" не означава, че "степените на власт и богатство трябва да бъдат абсолютно еднакви, а властта да не достига до никакво насилие и винаги да се упражнява само по силата на заеманията пост и на законите"[42]. Истина е, че Русо свързва проблема за юридическото равенство с равенството в икономически смисъл. Но въпреки че тази идея има значимо място в цялостната философска концепция на Русо, от гледна точка на *Обществения договор* тя не представлява особен интерес[43]. В случая е важно да се подчертае, че общественият

[40] По този повод Русо пише: "Когато казвам, че предметът на законите е винаги общ, аз подразбирам, че законът разглежда поданиците като цяло, а деянията – като абстрактни; законът никога не взема човека като отделен индивид, нито деянието като частно" (Ibid., Livre II, ch.VI).

[41] Според Русо "законът може да постанови, че ще има привилегии, но той не може поименно да ги даде никому" (*Du Contrat social*, Livre II, ch.VI).

[42] *Du Contrat social*, Livre II, ch.XI.

[43] На много места в творчеството на Русо откриваме скептицизъм по отношение на действителното обществено значение на юридическото равенство. "Богатият държи закона в кесията си, а бедният предпочита хляба вместо свободата." – четем в *Lettres ecrites de la montagne*, L.IX. Нека си припомним обаче, че цялото изложение в Du Contrat social се подчинява на формулата "Il faut savoir ce qui doit etre pour juger de ce qui est."

договор заменя "... с едно морално и законно равенство физическото неравенство, което природата е могла да създаде между хората, и те, макар че могат да бъдат неравни по сила и ум, стават равни до един чрез съглашение и по право"[44]. Така както клаузите на обществения договор са еднакви за всички, така и законът, който е израз на общата воля, не прави разлика между своите адресати. Затова бихме могли да кажем, че юридическото равенство от гледна точка на учението за народния суверенитет се свежда до еднаквите възможности за поведенска изява на индивидите в еднотипни правнорегулирани ситуации.

Според Русо човек намира своята истинска свобода, преминавайки от естествено в социално състояние. Но веднъж извършил този преход, той може да бъде свободен само ако се подчинява на закони, а не на хора. Женевският гражданин отстоява тезата, че подчинението на общата воля е свобода, а подчинението на всяка друга воля – робство[45]. Но свобода може да има само ако всички са равни пред закона. "Когато има хора, които стоят над закона..., има единствено роби и господари" – пише Русо[45]. По този начин връзката между свобода и равенство е още веднъж доказана. Равенството пред закона означава не само равна мяра на свобода, но е гаранция за самото съществуване на свободата.

8. Не е възможно в рамките на няколко страници да бъдат представени дори само водещите идеи в *Общественият договор*. Възхваляван и отричан, изоставян и преоткриван, този политико-философски трактат прекрачва границите на XVIII столетие и оставя трайна следа в общественото съзнание. Той успява да спечели голяма част от будните умове на епохата с декларирания стре-

[44] *Du Contrat social*, Livre I, ch.IX.

[45] Тази идея е често срещана в творчеството на Русо. В *Lettres ecrites de la Montagne* /L.II, 8/ Русо пише: "Един свободен народ се подчинява на закона и само на него; и благодарение на силата на закона той не се подчинява на хора...". Ето как е интерпретирана същата теза в посвещението на Женевската република, предшестващото *Discours sur l'inegalite parmi les hommes*: "Бих искал да живея и да умра свободен, т.е. така подчинен на законите, че нито аз, нито който и да било друг да не може да отхвърли техния благороден ярем".

[45] *Lettres ecrites de la Montagne*, L.I, 5.

меж към свобода на човешката личност и самоуправление на обществото при участие на всички негови членове. Формулата за легитимиране на властните отношения, предложена от Русо, се оказва приемлива за широки социални слоеве и в съзвучие с техните нарастващи претенции за участие в осъществяването на държавната власт.

Относително лесно разбираемите и заедно с това носещи голям революционен заряд идеи, съдържащи се в *Общественият договор*, имат значително влияние върху големите политико-социални преврати от XVIII и XIX век. Наложили се в общественото съзнание като политическа аксиома, те намират и позитивноправен израз в първите конституционни актове в Европа и Северна Америка.

Независимо че оценките за идеите, залегнали в *Общественият договор*, варират от възторжена апологетика до пълно отрицание, това произведение повече от двеста години остава в полезрението на изследователите. *Общественият договор* не успява да даде универсален отговор на нито един от вечните въпроси, свързани със свободата и властта. Въпреки това произведението на Русо остава един от класическите образци на политическата философия, без познаването на които трудно може да бъде разбрана политическата история на Новото време.

Даниел Вълчев

СЪДЪРЖАНИЕ

Книга първа

Гл. I. Предмет на тази първа книга 7
Гл. II. За първите общества 8
Гл. III. За правото на по-силния 10
Гл. IV. За робството 11
Гл. V. За това, че винаги трябва да се връщаме
към едно първоначално споразумение 16
Гл. VI. За общественото съглашение 17
Гл. VII. За суверена 20
Гл. VIII. За гражданското състояние 22
Гл. IX. За имущественото владение 23

Книга втора

Гл. I. Суверенитетът е неотчуждаем 27
Гл. II. Суверенитетът е неделим 28
Гл. III. Може ли общата воля да се заблуждава 30
Гл. IV. За границите на суверенната власт 31
Гл. V. За правото на живот и на смърт 35
Гл. VI. За закона 38
Гл. VII. За законодателя 41
Гл. VIII. За народа 45
Гл. IX. Продължение 47
Гл. X. Продължение 50
Гл. XI. За различните законодателни системи 53
Гл. XII. Разделение на законите 55

Книга Трета

Гл. I. За управлението изобщо 58
Гл. II. За принципа, който определя
различните форми на управление 64
Гл. III. Видове управления 67
Гл. IV. За демокрацията 68
Гл. V. За аристокрацията 70
Гл. VI. За монархията 73
Гл. VII. За смесените управления 79
Гл. VIII. Всяка форма на управление
не е пригодна за всяка страна 80
Гл. IX. За белезите на доброто управление 85
Гл. X. За злоупотребата
с управлението и за неговата склонност да се изражда 87
Гл. XI. За смъртта на политическото тяло 90
Гл. XII. Как се поддържа суверенната власт 92
Гл. XIII. Продължение 93
Гл. XIV. Продължение 95
Гл. XV. За депутатите или представителите 96
Гл. XVI. За това, че учредяването
на управлението съвсем не е договор 100
Гл. XVII. За учредяването на управлението 101
Гл. XVIII. Начин да се предотврати
узурпирането на управлението 102

Книга четвърта

Гл. I. Общата воля е нерушима 105
Гл. II. За гласуванията 107
Гл. III. За изборите 110
Гл. IV. За римските комиции 112
Гл. V. За трибуната 123
Гл. VI. За диктатурата 126
Гл. VII. За цензората 129
Гл. VIII. За гражданската религия 131
Гл. XI. Заключение 143
Обяснителни бележки 144

Послеслов
на Даниел Вълчев 160

ШУМЕНСКИ УНИВЕРСИТЕТ
„Константин Преславски"
БИБЛИОТЕКА
ШУМЕНСКИ УНИВЕРСИТЕТ
БИБ

Издателство „ЛИК"

Жан-Жак Русо
ЗА ОБЩЕСТВЕНИЯ ДОГОВОР

Художник **Красимир Андреев**
Технически редактор **Любен Козарев**
Коректор **Маргарита Петрова**

Обем 11.5 п.к.
Формат 32/84/108
Дадена за набор XII.95 г.
Излязла от печат II.96 г.
Цена 149 лв

0485720 02000 0485720

